

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Kostadin Kisyon, *Thrace and Greece in ancient times, Part I, Classical age tumuli in the municipality of Kaloyanovo*, Plovdiv 2005, σελ. 1-119, πίν. I-XXIX.

Πρόκειται για ένα βιβλίο, γραμμένο στη βουλγαρική και αγγλική γλώσσα, που περιέχει τα πορίσματα ερευνών από πρόσφατες ανασκαφές σε θρακικές νεκροπόλεις στην περιοχή του σημερινού δήμου Kaloyanovo της Βουλγαρίας, βόρεια του Plovdiv (Φιλιππούπολη). Οι ανασκαφικές αυτές εργασίες διεξήχθησαν το 2000-2003 από μια ομάδα ερευνητών διαφόρων ειδικοτήτων του Αρχαιολογικού Μουσείου του Plovdiv, υπό τη διεύθυνση του προϊστάμενου του Μουσείου Dr. K. Kisyon, που είναι και ο συγγραφέας του βιβλίου. Στην περιοχή αυτή οι ταφικοί τύμβοι, γνωστοί από παλιά, καταλαμβάνουν μια πολύ μεγάλη έκταση και εκτείνονται ως τα χωριά Duvanliy, Zitniza, Chernichevo, Mirimir, Chernozem, Pesnopoι. Η συστηματική τους εξερεύνηση έχει αρχίσει από το 1929. Είναι γνωστά π.χ. στους ερευνητές της Κλασικής Αρχαιολογίας τα παλιά και σημαντικά ευρήματα από τους ταφικούς τύμβους του Duvanliy, κυρίως από τις εργασίες του B. Filov. Στον τόμο αυτόν περιλαμβάνονται οι τάφοι που ερευνήθηκαν στις πρόσφατες ανασκαφές και χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους, ενώ αυτοί των ελληνιστικών χρόνων θα δημοσιευθούν σε έναν δεύτερο τόμο. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι εκτεταμένες όσο και πλούσιες σε ευρήματα αυτές νεκροπόλεις συχνά, πριν από την επέμβαση των αρχαιολόγων, δέχονται τις αθέμιτες επισκέψεις αρχαιοκαπήλων.

Πιο συγκεκριμένα, στον τόμο δημοσιεύονται τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών σε τέσσερις ταφικούς τύμβους (αριθ. 1-4) στην περιοχή του χωριού Chernozem και σ' έναν πέμπτο κοντά στο χωριό Chernichevo. Από αυτούς μόνο δύο, στην περιοχή του Chernozem (αριθ. 1 και 4), βρέθηκαν ασύλητοι, αν και εδώ παρατηρήθηκαν σαφείς δραστηριότητες αρχαιοκαπήλων που ευτυχώς δεν απέδωσαν. Από τους δύο ασύλητους, ο ένας (αριθ. 1) περιείχε μια ταφή που συνοδευόταν από ιδιαίτερα πλούσια κτερίσματα, όπως χάλκινα και κυρίως αργυρά αγγεία και σκεύη και έναν σιδερένιο θώρακα. Ανάμεσά τους βρέθηκε και μια αττική ερυθρόμορφη υδρία με σκηνή γυναικωνίτη (σ. 28 κ.ε., πίν. I), η οποία πρέπει να ανήκει στην Ομάδα του Πολυγνώτου και να χρονολογείται γύρω στο 440 π.Χ. Στην ίδια εποχή χρονολογούνται και δύο (σ. 33 κ.ε., πίν. II) κορινθιακές λήκυθοι (όχι ερυθρόμορφες ανατ. Ελλάδας). Βλ. π.χ. Σίνδος 1985, σσ. 18-19, αριθ. 4, με βιβλιογραφία (Μ. Τιβέριος). Ένα άλλο κτερίσμα που μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ασφάλεια είναι μια αργυρή κύλικα, τύπου Ρήνειας, που φέρει επιχρυσωμένη παράσταση Βελλεροφόντη και Χίμαιρας (σ. 45 κ.ε., πίν. X-XI). Το αγγείο αυτό, στο οποίο διαβάζεται η εκ των υστέρων χαραγμένη ελληνική επιγραφή ΣΚΥ, συγκρινόμενο με την αττική ερυθρόμορφη κεραμική με την οποία παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς το στυλ της διακόσμησής του, μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 430 π.Χ. Από τα υπόλοιπα κτερίσματα μνημονεύω ένα ασημένιο ασυνήθιστης μορφής σκεύος (σ. 39 κ.ε., πίν. VI), το οποίο πιθανότατα είχε τη χρήση κυάθου (α-ρύταινας). Με τη βύθισή του μέσα σε κρατήρα γινόταν άντληση, μέσω των οπών που φέρει, κρασιού, το οποίο στη συνέχεια μεταφερόταν στα κρασοπότηρα. Με το σκεύος αυτό θα ασχοληθώ προσεχώς διεξοδικότερα. Τέλος, αναφέρομαι και σ' ένα άλλο κτερίσμα, επειδή είναι παλιότερο από όλα τα υπόλοιπα και πρέπει να συνόδευσε το

νεκρό ως οικογενειακό κειμήλιο. Πρόκειται για ένα χρυσό δακτυλίδι με κινητή σφενδόνη από ορεία κρύσταλλο που εικονίζει έγγλυφη μορφή πολεμιστή (σ. 51 κ.ε., πίν. IX b) και το οποίο πρέπει να χρονολογηθεί στους υστεροαρχαίους χρόνους.

Ο άλλος ασύλητος τύμβος (αριθ. 4), αν και ήταν ο μεγαλύτερος όλης της περιοχής, με διάμετρο 74 μ. και ύψος 18 μ., περιείχε μόνον τρεις ταπεινές ταφές παιδιών και μια τέταρτη νεαρού ατόμου, όλες τους μέσα σε ξύλινα φέρετρα με μηδαμινά ή ελάχιστα κτερίσματα (βασικά ένα ντόπιο «γκρίζο» αγγείο). Στον ίδιο τύμβο παρατηρήθηκαν και μεταθανάτιες νεκρικές τελετουργίες. Η άποψη του συγγραφέα ότι ο τεράστιος αυτός τύμβος κατασκευάστηκε για να δεχτεί ταφικές τελετουργίες προς τιμήν του νεκρού του γειτονικού τύμβου (αριθ. 3) είναι συζητήσιμη. Ο νεκρός του γειτονικού τύμβου που ήταν συλημένος είχε αποτεφρωθεί, ενώ από τα κτερίσματα που τον συνόδευαν ελάχιστα άφησαν οι αρχαιοκάπηλοι, όπως τέσσερις αιχμές βελών σκυθικού τύπου. Τον άλλο τύμβο (αριθ. 2), που περιείχε έναν τάφο επίσης συλημένο, με βάση ορισμένα, μη απεικονιζόμενα όστρακα από ντόπια αγγεία που βρέθηκαν σ' αυτόν, ο συγγραφέας τον χρονολογεί στον 5ο ή τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Συλημένη ήταν και η ταφή του τύμβου που ερευνήθηκε κοντά στο χωριό Chernichevo. Με βάση ορισμένα όστρακα αττικών ερυθρόμορφων αγγείων, που επίσης δεν απεικονίζονται στη δημοσίευση, ο μελετητής τη χρονολογεί στον 5ο αι. π.Χ. Στους περισσότερους τάφους ο νεκρός είχε ενταφιαστεί και μάλιστα σε ύπτια θέση.

Η ανασκαφή φαίνεται να έχει γίνει με προσοχή. Στη μελέτη δίνονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες κατασκευής τόσο των ίδιων των τύμβων όσο και των τάφων, κυρίως των κτιστών κιβωτιόσχημων που είναι σημαντικών διαστάσεων, κτισμένοι από μεγάλους λιθοπλίνθους, ενίοτε κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα (του τύμβου αριθ. 1), και στεγάζονται με μεγάλες λίθινες πλάκες. Ένας εξ αυτών (στον τύμβο αριθ. 3) φέρει στα τοιχώματά του διακόσμηση πάνω σε επίχρισμα, όπως ταινίες, ιωνικό κυμάτιο και αστράγαλο, ενώ οι πλευρές του τάφου του τύμβου αριθ. 1 είχαν καλυφθεί με ερυθρό χρώμα. Ίχνη ερυθρού χρώματος, που είναι ιδιαίτερα αισθητό, όπως επισημαίνεται, στην ελληνική ταφική πρακτική, τοποθετημένου μάλιστα κατευθείαν πάνω στους λιθόπλινθους, εντοπίστηκαν, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, και στον συλημένο τάφο της περιοχής του Chernichevo. Οπωσδήποτε, οι κτιστοί τάφοι των θρακικών τύμβων του 6ου και 5ου αι. π.Χ., αν και εντυπωσιακοί ως προς το μέγεθος και την επιμέλεια της κατασκευής τους, δεν φτάνουν, όπως παρατηρεί και ο συγγραφέας, σε ότι αφορά την αρχιτεκτονική τους τη μνημειακότητα των τάφων του 4ου και 3ου αι. π.Χ.

Όπως επισημάνει ο Κ. Κίσιον, οι τάφοι που δημοσιεύονται στο βιβλίο αυτό, ως προς τη μορφή τους, την τοιχοποιία και τη διακόσμησή τους παρουσιάζουν έντονη ελληνική επίδραση. Ακόμη τα περισσότερα και «ακριβότερα» κτερίσματά τους είναι ελληνικά, όπως ελληνικό είναι και το μοναδικό δείγμα γραφής (ΣΚΥ) που φέρει ένα από αυτά. Λίγα είναι τα ντόπια κτερίσματα, όπως πήλινα αγγεία και ορισμένα άλλα αντικείμενα, π.χ. χρυσό επιστήθιο. Ακόμη και τα ταφικά έθιμα, όσα διαπιστώθηκαν ανασκαφικά, δύσκολα διαφοροποιούνται από εκείνα ελληνικών περιοχών. Έχουμε δηλαδή εδώ νεκρούς που όσο ζούσαν φαίνεται ότι είχαν υιοθετήσει ή καλύτερα μιμούνταν, σε σημαντικό βαθμό, τον ελληνικό τρόπο ζωής.

Η θέση όπου βρίσκονται οι παραπάνω τύμβοι, σε συνδυασμό και με τη χρονολόγησή τους μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι οι νεκροί που θάφτηκαν σ' αυτούς πρέπει να είναι Θράκες Οδρύσες. (Τον τελευταίο καιρό για τους Οδρύσες διαθέτουμε μια εμπειριστατομένη μελέτη της Χρ. Βελιγιάννη-

Τερζή, *Οι ελληνίδες πόλεις και το βασίλειο των Οδρουσών, από Αβδήρων πόλεως μέχρι Ίστρου ποταμού*, Θεσσαλονίκη 2004). Ως γνωστόν το φύλο των Οδρουσών ήταν το μόνο από τα πολυάριθμα θρακικά φύλα που είχε οργανωθεί σε κράτος, πιθανόν αμέσως μετά την αποτυχημένη εκστρατεία του Ξέρξη εναντίον της Ελλάδας. [Υπάρχει και η άποψη ότι αυτό ιδρύθηκε στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., βλ. π.χ. G. Mihailov, *The Cambridge Ancient History*, III, 2 (1991), σ. 608]. Είναι πολύ πιθανόν οι τύμβοι αυτοί, λόγω του πλούτου των κτερισμάτων τους, –εδώ λαμβάνονται υπόψη και οι άλλοι τύμβοι που κατά καιρούς έχουν εντοπιστεί στην περιοχή–, να σηματοδοτούν ταφές μελών της βασιλικής οικογένειας των Οδρουσών, όπως υποθέτει και ο συγγραφέας (ή μελών της οδρουσικής αριστοκρατίας). Η ασύλητη ταφή του τύμβου αριθ. 1 με τα τόσο πλούσια κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωριστή θέση κατέχουν και ορισμένα αθηναϊκής προέλευσης, πρέπει πιθανότατα να χρονολογείται πριν από τη σύναψη της γνωστής από την αρχαία γραμματεία συμμαχίας ανάμεσα στον βασιλιά των Οδρουσών Σιτάλην τον Α΄ και την Αθήνα το 431 π.Χ., στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου. Η συμμαχία αυτή είναι η πρώτη βεβαιωμένη επίσημη επαφή των Οδρουσών με τους Αθηναίους. Ωστόσο ευρήματα όπως αυτά που παρουσιάζονται στο βιβλίο, με την αναμφισβήτητη αττική προέλευσή τους, δεν αποκλείουν οι πρώτες επαφές ανάμεσα στα δύο αυτά κράτη να είχαν αρχίσει ήδη πριν από το 431 π.Χ., όπως άλλωστε υποστηρίζουν και ορισμένοι μελετητές [βλ. π.χ. A. Fol στο E. Ch. Welskopf (επιμ.), *Hellenische Poleis. Krise, Wandlung-Wirkung II*, Berlin 1974, σ. 995].

Πρέπει ακόμη να λεχθεί ότι από θρακικούς τύμβους, όπως και από ανάλογους σκυθικούς, μας έγινε γνωστή μια κατηγορία αττικών έργων κυρίως του δεύτερου μισού του 5ου αι. π.Χ., για την οποία οι γνώσεις μας θα ήταν τελείως περιορισμένες ως ανύπαρκτες. Πρόκειται για ορισμένα αγγεία από πολύτιμα μέταλλα, όπως π.χ. αργυρές κύλικες, φιάλες, κάνθαροι, που φέρουν επιχρυσωμένες εικονιστικές παραστάσεις, όπως δηλαδή η κύλικα τύπου Ρήνειας με την παράσταση του Βελλεροφόντη με τη Χίμαιρα του τύμβου αριθ. 1 κοντά στο Chernozem. Την αττική τους προέλευση την αποδεικνύει και ο σταθμητικός τους κανόνας που είναι ο αττικός και όχι ο λεγόμενος θρακομακεδονικός ή ο περσικός (βλ. Kisyon, σ. 101). Από αυτά όμως τα ευρήματα κερδίζουμε και κάτι άλλο σημαντικό. Τις στενές ομοιότητες ως προς τα σχήματα, την εικονογραφία και το στυλ της διακόσμησης που αυτά παρουσιάζουν με σύγχρονα ερυθρόμορφα αγγεία του αττικού Κεραμικού. Κάποια από τα έργα αυτά θα κατασκευάστηκαν στην ίδια την Αθήνα και θα προωθήθηκαν μέσω των εμπορικών οδών. Ωστόσο δεν μπορεί να αποκλεισθεί και η πιθανότητα να έγινε και εγκατάσταση αττικών εργαστηρίων τέτοιων ακριβών έργων στον βορειοελλαδικό χώρο, όπου υπήρχε και η πρώτη ύλη κατασκευής τους, π.χ. στην περιοχή κάποιου μέλους της Α΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας. Βασίζομενοι στον Θουκυδίδη (2 97 3), τη βασική πηγή για το κράτος των Οδρουσών του 5ου αι. π.Χ., θεωρούμε πιθανότερο τα περισσότερα από τα ακριβά αυτά αγγεία και σκεύη να έφτασαν στην κατοχή μελών της βασιλικής οικογένειας (ή μελών της αριστοκρατίας) των Οδρουσών, ως δώρα. Σύμφωνα με τον Αθηναίο ιστορικό και καλό γνώστη των πραγμάτων της περιοχής, στον βασιλιά των Οδρουσών Σεύθη τον Α΄, στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., *οι βάρβαροι και οι ελληνικές υπήκοες πολιτείες ... εκτός από τον φόρο του πρόσφεραν και δώρα από χρυσό και ασημί της ίδιας, περίπου, αξίας ... που τα έδιναν όχι μόνο στον βασιλιά, αλλά και στους αξιωματούχους και τους ευγενείς των Οδρουσών... . Οι Οδρούσες ηγεμόνες ... εφάρμοζαν αυτό το σύστημα σε τέτοιο βαθμό, ώστε κανείς να*

μην μπορεί να επιτύχη κάτι μαζί τους αν δεν τους έδινε δώρα (μτφρ. Α. Βλάχου). Υπάρχουν βέβαια και ορισμένοι μελετητές, οι οποίοι σ' αυτά τα πολύτιμα αγγεία και σκεύη βλέπουν τον ίδιο τον φόρο που πλήρωναν οι «υπήκοοι» πόλεις στον βασιλιά τον Οδρυσών. Πάντως στα χρόνια που χρονολογείται ο ασύλητος και πλούσιος τάφος στο Chernozem, 440-430 π.Χ., δεν είναι βεβαιωμένο ότι υπήρχαν «ελληνικές υπήκοες πολιτείες» που πλήρωναν φόρο στον βασιλιά των Οδρυσών (βλ. Βεληγιάννη-Τερζή, *ό.π.*, κυρίως σ. 93 κ.ε., όπου και οι αντίθετες απόψεις με σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία). Πιο πιθανό είναι να «εφησύχαζαν» ή να δωροδοκούσαν τους Οδρυσες με ακριβά δώρα.

Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για μια χρήσιμη στην επιστημονική κοινότητα μονογραφία, αφού οι μελέτες για τους θρακικούς ταφικούς τύμβους είναι λιγοστές. Πολύ περισσότερο που είναι γραμμένη και στην αγγλική γλώσσα –οι παλιές όσο και σημερινές σχετικές μελέτες του Filon είναι γραμμένες, ως επί το πλείστον, στην όχι εύχρηστη βουλγαρική γλώσσα– πράγμα που θα έχει ως αποτέλεσμα τα ευρήματα και τα πορίσματα της ανασκαφής αυτής να γίνουν ευρύτερα γνωστά στην έρευνα. Πρέπει επίσης να επισημανθεί και η ταχύτητα με την οποία είδε το φως της δημοσιότητας το βιβλίο αυτό. Δύο χρόνια μετά τον τερματισμό της ανασκαφής η επιστημονική κοινότητα πληροφορείται γι' αυτή με τρόπο υπεύθυνο. Είναι κάτι όχι σύνηθες ακόμη και για τα διεθνή αρχαιολογικά δεδομένα και γι' αυτό ο K. Kisyon είναι άξιος επαίνου. Πιθανόν στο εξαιρετικά σύντομο αυτό χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στον τερματισμό της ανασκαφής και στην εμφάνιση της δημοσίευσής της, να οφείλονται και οι κάποιες εσφαλμένες αναγνώσεις ή περιγραφές ορισμένων κτερισμάτων που έχουν επισημανθεί και η περιορισμένη συζήτησή τους. Ευκαίιο θα ήταν ακόμη ένα μεγαλύτερο συνθετικό κείμενο που θα πραγματευόταν όλους τους θρακικούς ταφικούς τύμβους του 5ου αι. π.Χ. που έχουν βρεθεί ως σήμερα στις εκτεταμένες αυτές νεκροπόλεις. Το κείμενο συνοδεύεται από επαρκές εποπτικό υλικό, τόσο σε φωτογραφίες όσο και σε σχέδια, ενώ δίνονται και πληροφορίες από αναλύσεις κονιαμάτων, χρωμάτων, όπως και οστεολογικού υλικού, ανθρώπινου και ζωικού. Οπωσδήποτε έχουμε μια καλή προκαταρκτική δημοσίευση. Με την επιμελημένη αυτή εργασία, τόσο από άποψη περιεχομένου όσο και από άποψη έκδοσης, οι γνώσεις μας για τους θρακικούς τύμβους των κλασικών χρόνων συμπληρώνονται και γίνονται σαφέστερες, κυρίως όσον αφορά την κατασκευή τους και την αρχιτεκτονική των τάφων που περιείχαν, τα ταφικά τους έθιμα, τα σημαντικά και πολλές φορές ακριβά κτερίσματά τους. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον περιμένουμε και την έκδοση του δεύτερου μέρους (Μέρος 2).

Καθηγητής του Τμήματος
Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.

ΜΙΧΑΛΗΣ Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Vanče Stojčev, *Military History of Macedonia*, Skopje, Military Academy «General Mihailo Apostolski», 2004, pp.770 (with a supplement, *Maps*, pp.136).

Το ογκώδες σε αριθμό σελίδων (770) και χαρτών (128) δίτομο έργο του Βάντσε Στόιτσεφ, *Military History of Macedonia* (*Στρατιωτική Ιστορία της Μακεδονίας*), εκδόθηκε αρχικά στα σλαβομακεδονικά (2000) για χρήση από τη Στρατιωτική Ακαδημία των Σκοπίων. Κυκλοφόρησε στα αγγλικά (2004) με τη φιλοδοξία να καταστήσει

ευρέως γνωστή στο στρατιωτικό αλλά και γενικότερο κοινό του εξωτερικού, την «28 αιώνων» ένδοξη στρατιωτική ιστορία του «μακεδονικού λαού».

Όπως αναφέρεται προλογικά, η έκδοση χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Άμυνας της ΠΓΔΜ, με εκδότη τη «Στρατιωτική Ακαδημία “Στρατηγός Μ. Αποστόλσκι”». Είναι προφανές ότι πρόκειται για κρατική πρωτοβουλία που στοχεύει στην προβολή και την καθιέρωση διεθνώς του δόγματος της ιστορικής συνέχειας του «μακεδονικού λαού» και της διαχρονικής ενότητας του γεωγραφικού χώρου. Με το έργο αυτό, το δόγμα της «συνέχειας» επεκτείνεται και στον χώρο της στρατιωτικής ιστορίας.

Κατά τον συγγρ., η έκδοση υπήρξε επιβεβλημένη για τρεις κυρίως λόγους: Πρώτο, γιατί η μεγαλοϊδεατική νοοτροπία γειτονικών λαών (Σέρβων, Βουλγάρων, Ελλήνων και Αλβανών) είχε κατορθώσει να οικειοποιηθεί και προσπορισθεί το μακραίον πολεμικό παρελθόν του μακεδονικού λαού. Δεύτερο, γιατί στην πρώην Σ.Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας η παρουσίαση της μακεδονικής στρατιωτικής ιστορίας είχε περιοριστεί απλώς στην εξιστόρηση των αγώνων του «μακεδονικού λαού» κατά την επανάσταση του Ίλιντεν (1903) και την αντίσταση στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Και, τρίτο, γιατί την ιστορία τη γράφουν οι νικητές (υπονοεί εδώ τους Βουλγάρους, Έλληνες, Σέρβους οι οποίοι προφανώς τη διαστρέβλωσαν) και τώρα, μετά την ανεξαρτησία της ΠΓΔΜ, ήρθε η ώρα που οι «Μακεδόνες» θα αποκαταστήσουν το ιστορικό παρελθόν τους. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο συγγρ., «*Macedonian military history, which has a continuity of 28 centuries, was never a part of school curricula nor it was a subject of scientific research as a whole*» (Η Μακεδονική στρατιωτική ιστορία, η οποία έχει μία συνέχεια 28 αιώνων, δεν υπήρξε ποτέ αντικείμενο των σχολικών μαθημάτων ούτε αποτέλεσε αντικείμενο, ως σύνολο, των επιστημονικών ερευνών) (σ. 1).

Με την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της «Republika Makedonija» (1991) και την έκρηξη της εθνικιστικής ιστοριογραφίας στην ΠΓΔΜ άνοιξε ο δρόμος, με την επίτευξη βεβαίως της πολιτικο-στρατιωτικής ηγεσίας της χώρας¹, να επωμισθεί ο συγγρ. το όντως τιτάνο έργο της μύησης της νέας γενιάς στρατιωτικών στελεχών στα στρατιωτικά κλέη μακρινών και εγγύτερων προγόνων. Ειδικότερα, σημειώνεται ότι το έργο ακολουθεί το πρόγραμμα του μαθήματος της Στρατιωτικής Ιστορίας της Στρατιωτικής Ακαδημίας, «για να χρησιμοποιηθεί ως βασικό εγχειρίδιο για τους υποψηφίους αξιωματικούς και μεταπτυχιακούς σπουδαστές».

Αναμφίβολα το χρονικό εύρος που καλύπτει το δίτομο έργο εντυπωσιάζει. Ωστόσο, μια σύντομη ματιά στις βιβλιογραφικές πηγές αποκαλύπτει τη μονομέρειά του. Η προέλευσή των πηγών είναι κυρίως η πλούσια σ/μακεδονική εκδοτική παραγωγή, με την προσθήκη επιλεγμένων βουλγαρικών και γιουγκοσλαβικών εκδόσεων καθώς και αρχαικών συλλογών. Κάποια εξαίρεση παρατηρείται για την περίοδο της Αρχαιότητας, με την αναφορά ξένων συγγραφέων, ιδίως εκείνων που μπορούν να προσφέρουν στοιχεία για τη μη ελληνικότητα των Αρχαίων Μακεδόνων και τις διενέξεις και διαφορές τους με τον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

1. Στο εσώφυλλο αναφέρεται: «The author would like to express his utmost gratitude to the Minister of Defense, Mr. Vlado Bučkovski Ph.D., for the financial support of the Ministry of Defense of the Republic of Macedonia, which has extended for the translation, map design and printing of this book». Πάντως μετά τον σχετικό θόρυβο που δημιουργήθηκε και τη διαμαρτυρία της Ελλάδας το βιβλίο αποσύρθηκε προσωρινά από τη Στρατιωτική Ακαδημία της γειτονικής χώρας.

Εντυπωσιακή είναι η άγνοια ή η σκόπιμη αποσιώπηση ελληνικών συγγραμμάτων. Μοναδικές εξαιρέσεις αναφέρονται: Στο κεφ. «Αρχαιότητα»: Μ. Andronikos, *Vergina*. Στους «Μέσους Χρόνους, ως τον 19ο αι.»: ουδέν, «Οθωμανική περίοδος και Νεότεροι Χρόνοι»: σε σύνολο 174 συγγραμμάτων μόνο δύο: Ε. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia, (Εθνικισμός και Κομμουνισμός στην Μακεδονία)* (1964), και Ι. Vasdravellis, *The Greek Struggle for Independence: The Macedonians in the Revolution of 1821 (Ο Ελληνικός Αγώνας για Ανεξαρτησία: Οι Μακεδόνες στην Επανάσταση του 1821)* (1968).

Πληρέστερη εικόνα παρέχει ο παρατιθέμενος πίνακας περιεχομένων. Η ανισομέρεια προδίδει και την πολιτική βαρύτητα που έχουν για τον συγγρ. οι διάφορες ιστορικές εποχές στη διαμόρφωση του μύθου της ιστορικής συνέχειας.

Military Organization and Military Art of Ancient Macedonians	11
Military Organization of Macedonia in the Middle Age	47
Organization and Military Art of Samoil's Macedonian Army	61
Uprisings and Wars in Macedonia from XI to XIV Century	83
Ottoman Conquering of the Balkan Peninsula and Penetration into Macedonia	111
The Fight of the Macedonian People against the Ottoman Rule until the XIX c	125
Liberation and Revolutionary Fight of the Macedonian People in the XIX c	165
The Ilinden Uprising	263
Military Events in Macedonia after the Ilinden Uprising until the Balkan Wars	369
Macedonia in the Balkan Wars	397
Macedonia during World War I	485
Macedonia during World War II	529
Conclusion	689

Η Στρατιωτική Οργάνωση και η Τέχνη του Πολέμου των Αρχαίων Μακεδόνων	11
Η Στρατιωτική Οργάνωση στη Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα	47
Η Οργάνωση και η Τέχνη του Πολέμου του μακεδονικού στρατού του Σαμουήλ	61
Εξεγέρσεις και Πόλεμοι στη Μακεδονία από τον 11ο έως τον 14ο αι.	83
Η Οθωμανική κατάκτηση της Βαλκανικής Χερσονήσου και η διείσδυση στη Μακεδονία	111
Ο Αγώνας του Μακεδονικού Λαού εναντίον της Οθωμανικής Κυριαρχίας μέχρι τον 19ο αι.	165
Η Επανάσταση του Έλιντεν	263
Πολεμικά Γεγονότα στη Μακεδονία από την Επανάσταση του Έλιντεν μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους	369
Η Μακεδονία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων	397
Η Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου	485
Η Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου	529
Συμπεράσματα	689

Είναι αδύνατο να γίνει λεπτομερής αναφορά των ιστορικών ακροβατισμών του συγγρ. Από ορισμένα δειγματοληπτικά παραθέματα εύκολα γίνονται αντιληπτές οι κεντρικές ιδεολογικές κατευθύνσεις του, οι οποίες, βέβαια, δεν είναι προσωπικές, αφού κατά βάση πρωτοεμφανίζονται στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης της ΠΓΔΜ, ιδιαίτερα μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της χώρας.

Το όλο ιδεολογικό υπόστρωμα του έργου φαίνεται να στηρίζεται σε ορισμένους βασικούς πυλώνες:

- (1) Τον σαφώς προκαθορισμένο και διαχρονικά αναλλοίωτο γεωγραφικό χώρο, «Μακεδονία» (βλ. γνωστό χάρτη με τα τυποποιημένα γεωγραφικά/εθνικά όρια).
- (2) Ολόκληρος ο χώρος αυτός θεωρείται ως η διαχρονική πατρίδα του «μακεδονικού λαού». (Και οι δύο είναι έννοιες επίσης διαχρονικές και αναλλοιώτες).
- (3) Στο διάβα των 28 αιώνων, κάθε άλλη παρουσία, με επιβολή ξένης εξουσίας ή πληθυσμιακή αλλοίωση του χώρου, θεωρείται «κατακτητική», «εχθρική», «μεταβατική», «παροδική», ακόμα και αν διαρκεί αιώνες. Ως τέτοια, προκαλεί την κινητοποίηση του «μακεδονικού λαού», που αντιδρά με πολέμους, εξεγέρσεις και πάσης φύσεως αγώνες.
- (4) Εξίσου πολύτιμο είναι το μακεδονικό όνομα, το οποίο δώρισαν στον χώρο οι Αρχαίοι Μακεδόνες, για να καταστεί στο διάβα των αιώνων αναπαλλοτρίωτο κτήμα του «μακεδονικού λαού».
- (5) Εξασφαλίζοντας το διαχρονικό copyright ονόματος και χώρου, είναι φυσιολογικό, κατά τον συγγρ., να προχωρεί στην οικειοποίηση υπέρ του λαού αυτού κάθε πολεμικής δραστηριότητας στη γεωγραφική περιοχή που έχει χαρτογραφηθεί ως «Μακεδονία». Τηρείται, δηλ. και στην αφήγηση της στρατιωτικής ιστορίας, το ίδιο μοντέλο με την εξιστόρηση της πολιτικής και πολιτισμικής ιστορίας της Μακεδονίας.

Τα παραθέματα που ακολουθούν (σσ. 1-10) διανθίζουν τις προαναφερθείσες επισημάνσεις:

«Macedonian military history includes rebellions, battles, uprisings and wars which the Macedonian people waged on their territory, military events in which Macedonians participated, as well as world and regional wars which influenced the future of the Macedonian people, from the ancient period until today».

«Η Μακεδονική στρατιωτική ιστορία περιλαμβάνει επαναστάσεις, μάχες, εξεγέρσεις και πολέμους τους οποίους οι Μακεδόνες διεξήγαγαν στην περιοχή τους, πολεμικά γεγονότα στα οποία οι Μακεδόνες συμμετείχαν, όπως παγκόσμιους πολέμους και περιφερειακές συγκρούσεις, οι οποίες επηρέασαν το μέλλον του Μακεδονικού λαού από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα».

«...The Roman Empire was developed over the ruins of the ancient Macedonian Empire, then, the Byzantine Empire was created, the rule of the Bulgarians and the Serbs as transitional phases followed, and finally five centuries of the Ottoman rule that influenced significantly the Macedonian culture and traditions. New states were created, forced migrations and assimilation carried out, but the Macedonian people existed through the centuries and succeeded to create their own state on the foundations [foundations] of their long tradition, cultural and historical heritage».

«...Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε στα ερείπια της Αρχαίας Μακεδονικής Αυτοκρατορίας και αργότερα, εκεί, ιδρύθηκε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η κυριαρχία των Βουλγάρων και των Σέρβων ακολούθησαν ως μεταβατικές φάσεις και τέλος η Οθωμανική διακυβέρνηση που επηρέασε σημαντικά τον Μακεδονικό πολιτισμό και τις παραδόσεις. Νέα κράτη δημιουργήθηκαν, αναγκαστικές μεταναστεύσεις και αφομοιώσεις διενεργήθηκαν, όμως ο Μακεδονικός λαός συνέχισε να υπάρχει μέ-

σα στους αιώνες και κατόρθωσε να δημιουργήσει το δικό του κράτος θεμελιωμένο στη μακρά παράδοσή του, στην πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά του».

«...[Invaders and conquerors] tried to destroy or usurp the Macedonian cultural and other civilization values, i.e. those of the ancient Macedonians. The Romans were the first to acquire these values, then the Byzantines and the Ottomans. A significant piece of it was either destroyed or usurped by the neighbours».

«...(Εισβολείς και κατακτητές) προσπάθησαν να καταστρέψουν ή να σφετεριστούν την παιδεία και άλλες αξίες του πολιτισμού των Μακεδόνων (δηλ. των αρχαίων Μακεδόνων). Οι Ρωμαίοι ήταν οι πρώτοι που απέκτησαν αυτές τις αξίες, ακολούθησαν οι Βυζαντινοί και οι Οθωμανοί. Ένα σημαντικό μέρος τους είτε καταστράφηκε είτε έγινε αντικείμενο σφετερισμού από τους γειτονικούς λαούς».

«There are events and facts which determine the ethnic genesis of the Macedonian nation, such as [...] the Macedonian State of Samoil, where Ancient Macedonians, Southern Slavs and other local population participated. The creation of the medieval Macedonian state indicates the constitution of the Macedonian nation».

«...Υπάρχουν γεγονότα αποφασιστικής σημασίας στην εθνογένεση του Μακεδονικού έθνους, όπως [...] το Μακεδονικό κράτος του Σαμουήλ, στο οποίο οι Αρχαίοι Μακεδόνες, οι Νότιοι Σλάβοι και άλλοι πληθυσμοί της περιοχής ήταν μέρος του. Η δημιουργία του μεσαιωνικού Μακεδονικού κράτους υποδεικνύει (αποτελεί το ορόσημο) τον σχηματισμό του Μακεδονικού κράτους».

«Megalomaniac ideas and programs appeared for the creation of Greater Bulgaria, Greater Serbia, Greater Greece and Greater Albania. And each of these ideas included Macedonia in their plans...[They] created their plans for the destruction or usurpation of archeological discoveries, artifacts and archive documents, which proved the uniqueness of the Macedonian people and their national history. By forgeries, they usurped periods of the Macedonian past and history. Severe national propaganda was used by each of the countries for the purpose of assimilating the Macedonian population and proving that it was not Macedonian. The Macedonian people never reconciled with the attempts for humiliation and continued to fight. That is why the Macedonian military history is almost 28 centuries long».

«Μεγαλοϊδεατισμός και διάφορα προγράμματα εμφανίσθηκαν για τη δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας, της Μεγάλης Σερβίας, της Μεγάλης Ελλάδας και της Μεγάλης Αλβανίας. Κάθε ένα από αυτά περιλάμβανε τη Μακεδονία... (Αυτοί) Σχεδίαζαν την καταστροφή και τον σφετερισμό των αρχαιολογικών ανακαλύψεων, δημιουργημάτων και αρχαιακού υλικού, που αποδείκνυε τη μοναδικότητα του Μακεδονικού λαού και της εθνικής του ιστορίας. Με πλαστογραφίες, σφετερίστηκαν περιόδους του Μακεδονικού παρελθόντος και της Μακεδονικής ιστορίας. Με μεθοδικότητα η εθνική προπαγάνδα χρησιμοποιήθηκε από κάθε μία από αυτές τις χώρες με σκοπό να αφομοιώσουν τον Μακεδονικό πληθυσμό και να αποδείξουν ότι δεν ήταν Μακεδόνες. Ο Μακεδονικός λαός ποτέ δεν συμβιβάστηκε με αυτές τις προσπάθειες ταπείνωσής του και συνέχισε να μάχεται. Αυτός είναι ο λόγος που η Μακεδονική στρατιωτική ιστορία έχει διάρκεια 28 αιώνων».

Χάριν παραδείγματος, επισημαίνονται μόνο, κατά ιστορικές ενότητες, ενδεικτικά σημεία που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους Έλληνες.

Αρχαιότητα

- (1) Οι Αρχαίοι Μακεδόνες, βέβαια, δεν ήσαν ελληνικό φύλο, ωστόσο –όπως και η γλώσσα τους– συγγένευαν με τους γειτονικούς λαούς, Ιλλυριούς, Θράκες, Παίονες και Έλληνες. Ως στρατιωτικός ιστορικός, ο συγγρ. αδιαφορεί να τεκμηριώσει τις απόψεις του, θεωρώντας τες, προφανώς, αυταπόδεικτες.
- (2) Η ανάδειξη της πολεμικής υπεροχής των Μακεδόνων έναντι των Ελλήνων διατρέχει ολόκληρη την ιστορική περίοδο, μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Ιδιαίτερα προβάλλεται η συμμετοχή Ελλήνων ως μισθοφόρων των Περσών, που μάχονται κατά των νικηφόρων Μακεδόνων. Οι πρώτες μεγάλες νίκες που καταγράφει «η 28 αιώων στρατιωτική ιστορία του μακεδονικού λαού» είναι της Χαϊρώνειας, του Γρανικού ποταμού, της Ισού κ.λπ. Η νικηφόρα πορεία τερματίζεται με την ήττα των Μακεδόνων από τους Ρωμαίους στην Πύδνα (168 π.Χ.).
- (3) Μετά τον θάνατο του «Αλεξάνδρου του Μακεδόνα», ακολουθεί η ελληνιστική περίοδος, η οποία, κατά τον συγγρ., αποτελεί σύνθεση της μακεδονικής, ελληνικής και αιγυπτιακής πολιτισμικής κληρονομιάς. Στην περίοδο αυτή αναδεικνύεται η «Μακεδονική Αυτοκρατορία». Είναι περιέργο ότι η ιστοριογραφία της ΠΓΔΜ δεν αποτόλμησε (ακόμα;) να μετονομάσει την ελληνιστική περίοδο σε «μακεδονίτικη».

Μέσοι Χρόνοι – Οθωμανική περίοδος

Ακολουθεί ένα τεράστιο ιστοριογραφικό άλμα οκτώ αιώνων, ως την εμφάνιση των σλαβικών φυλών στα νότια Βαλκάνια και ιδιαίτερα στη Μακεδονία. Με την περιγραφή των συγκρούσεων μεταξύ Βυζαντίου και σλαβικών φυλών, θα αναδυθεί και η νέα εθνογένεση του «μακεδονικού λαού». Οι αλληπάλληλες, πλην όμως ανεπιτυχείς πολιορκίες της Θεσσαλονίκης, που καταλαμβάνουν σημαντική έκταση των στρατιωτικών γεγονότων της περιόδου αυτής, θέτουν τον συγγρ. προ διλήμματος. Ποιοι είναι οι Μακεδόνες την εποχή αυτή; Οι εντός των τειχών της «Συμβασιλεύουσας» Βυζαντινοί, ή οι πολιορκητές της Σλάβοι; Σε κάποιο σημείο γίνεται αναφορά σε «Μακεδόνες» υπερασπιστές, ενώ στη συνέχεια οι επιτιθέμενοι αναφέρονται ως «Μακεδόνες Σλάβοι». Οι προσεκτικοί αναγνώστες μοιραία θα αναρωτηθούν αν τελικά οι αγώνες για τη Θεσσαλονίκη ανήκουν στην κατηγορία των ...εμφύλιων πολέμων.

Εκείνο όμως που έχει σημασία για τον συγγρ. της *Στρατιωτικής Ιστορίας της Μακεδονίας*, είναι ότι κατά τον 7ο αι., ολόκληρος, πλέον, ο μακεδονικός χώρος έχει καταληφθεί από τις «μακεδονικές» σκλαβινίες με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη. Με δύσκολα αποκρυπτόμενη θλίψη, ο συγγρ. σημειώνει ότι παρά τις συνεχείς επιθέσεις κατά της πόλης, τελικά οι Σλάβοι αντελήφθησαν ότι ήταν αδύνατο να την καταλάβουν στρατιωτικά. Τότε άρχισαν να διεισδύουν οικονομικά με αποτέλεσμα να τη σλαβοποιήσουν μερικώς (*«and succeeded to partially slavify the city»*).

Το συμπέρασμα είναι ότι η Μακεδονία σλαβοποιείται, και επί δύο αιώνες αποσπάται από το Βυζάντιο, το οποίο ιδρύει διοικητική διαίρεση –θέμα– με το όνομα «Μακεδονία», στη Δ. Θράκη, με πρωτεύουσα την Οδρίν (Αδριανούπολη) (σσ. 53-54). Στους επόμενους αιώνες το Βυζάντιο εμφανίζεται να εξαπολύει οιονεί κατακτητικούς πολέμους κατά της «σλαβικής» Μακεδονίας, ενώ οι Μακεδόνες Σλάβοι αμύνονται προφανώς «του πατρίου εδάφους».

Ενδιαφέρον είναι το ακόλουθο συμπέρασμα του συγγρ. για την περίοδο μετά τον 9ο αι. (σ. 61):

«The Slavic principalities were officially abolished after Byzantium had created new administrative and territorial units called themas. The process of rapprochement of the Slavs and the ancient Macedonians continued. The official name for all citizens of Byzantium was ‘Romei’ (Romans). However, the desire of the Macedonian people for self-rule was opposite to the interests of the Empire. The people identified themselves by the name of the territory–Macedonian, while the Byzantine chroniclers called the population Slavs and their territory Sklavinia. The name “Macedonia” almost vanished. After establishing the themas, a duality appeared regarding the name “Macedonia”. Some authors used it to denote the thema “Macedonia” the borders of which were in the area of west Thrace and northeast Macedonia; others used the “Macedonian” as a historical, ethnic and geographical name»².

«Οι Σλαβικές ηγεμονίες επισήμως καταργήθηκαν αφού το Βυζάντιο δημιούργησε νέες διοικητικές περιφερειακές μονάδες τα λεγόμενα Θέματα. Η πορεία της προσέγγισης των Σλάβων με τους αρχαίους Μακεδόνες συνεχίστηκε. Η επίσημη ονομασία όλων των κατοίκων του Βυζαντίου ήταν «Ρωμαίοι». Ωστόσο, η επιθυμία του Μακεδονικού λαού να αυτοδιοικηθεί ήταν αντίθετη προς τα συμφέροντα της Αυτοκρατορίας. Οι κάτοικοι αυτοπροσδιορίζονταν από το όνομα της περιοχής ως Μακεδόνες, ενώ οι Βυζαντινοί χρονικογράφοι τους αποκαλούσαν Σλάβους και την περιοχή τους Σκλαβινία. Το όνομα «Μακεδονία» σχεδόν εξαφανίστηκε. Μετά την εγκαθίδρυση των θεμάτων, εμφανίστηκε η διπλή χρήση του ονόματος «Μακεδονία». Κάποιοι συγγραφείς το χρησιμοποίησαν για να δηλώσουν το “Θέμα της Μακεδονίας” τα όρια του οποίου βρισκόταν στην περιοχή της δυτικής Θράκης και της βορειοανατολικής Μακεδονίας, ενώ άλλοι χρησιμοποίησαν τον όρο “Μακεδονικός” με ιστορικό, εθνικό και γεωγραφικό περιεχόμενο».

Από το σημείο αυτό η ιστορική αφήγηση του μύθου ακολουθεί γνωστές ατραπούς. Η αυτοκρατορία του Σαμουήλ είναι «μακεδονική». Το ότι ο ίδιος επέλεξε να αποκαλείται «Αυτοκράτωρ Βουλγάρων» και όχι Μακεδόνων, οφείλεται στο γεγονός ότι ο αντίπαλός του, Βασίλειος Β΄ (ο Βουλγαροκτόνος) καταγόταν από το Θέμα Μακεδονίας και ήταν αυτός που έφερε το «στέμμα» της Μακεδονίας, κ.ο.κ.

Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, η λατινική κατάκτηση και τελικά η υποδούλωση της Μακεδονίας στους Οθωμανούς, ακολουθεί τη βασική ιστοριογραφική γραμμή. Οι Μακεδόνες Σλάβοι, αφού απέκτησαν τη δική τους «μακεδονική» αυτοκρατορία στον Μεσαίωνα, την είδαν να υποκύπτει σε διαδοχικούς κατακτητές και τελικά να υποδουλώνεται στους Οθωμανούς για 500 χρόνια. Ωστόσο, οι Μακεδόνες διεξήγαγαν επικούς αγώνες αντίστασης και εξεγέρσεων κατά της υποτέλειας. Μια από τις σημαντικότερες υπήρξε η επανάσταση της Negus (Νάουσας) το 1822.

Έτσι, στο κεφ. «The Neguš Uprising in 1822» (σσ. 167-171) η Ελληνική Επανάσταση, στον χώρο της Μακεδονίας, αλλοτριώνεται. Αναφέρεται, μεν ότι σ’ αυτή συμμετέχουν και Έλληνες και Βλάχοι, αλλά οι ηγέτες ήταν Μακεδόνες, με την εθνική έννοια του όρου, όπως και η μάζα των μαχητών και ο λαός που στη συνέχεια υφί-

2. Ως πηγή αναφέρεται, Milan Boškosi, *The names Macedonia and Macedonians in Medieval Sources. Cultural and Historic Heritage of Republic of Macedonia XLVII and Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Republic of Macedonia*, Skopje 2003, p. 49.

στανται τα δεινά της καταστολής. Γι' αυτό και ο συγγραφέας καταλήγει: «...Many Macedonians, including Karatasko and Gaco and others joined the preparations for the *Greek-Macedonian uprising*, believing that in the common fight, the Macedonian people would win its liberty». («Πολλοί Μακεδόνες, μεταξύ των οποίων, ο Karatasko, ο Gaco και άλλοι, βοήθησαν στις προετοιμασίες για την *Ελληνο-μακεδονική εξέγερση*, πιστεύοντας ότι από τον κοινό αγώνα ο Μακεδονικός λαός θα μπορούσε να κερδίσει την ελευθερία του»).

Κορυφαία, βέβαια, είναι η επανάσταση του Τιλντεν (1903) που θεωρείται πλέον η αφετηρία της εθνικής απελευθέρωσης των Μακεδόνων. Στα κεφάλαια που αντιστοιχούν στον Μακεδονικό Αγώνα, ιδιαίτερη προσοχή αποδίδεται στο να εξηγηθούν οι λόγοι που παρέσυραν τον μακεδονικό λαό να συνταχθεί με τις βουλγαρικές επαναστατικές οργανώσεις. Το ίδιο θα γίνει και στη συνέχεια, με τους Βαλκανικούς πολέμους όπου δεκάδες χιλιάδες είναι οι Μακεδόνες που υπηρετούν στις βουλγαρικές ένοπλες δυνάμεις.

Ειδικά για τους Βαλκανικούς πολέμους, η άγνοια του συγγραφέα για τις ελληνικές πηγές, αλλά και η εμφανής προσπάθειά του, στο σύνολο του έργου, να υποτιμηθεί ο ρόλος της Ελλάδος στις μακεδονικές υποθέσεις, φθάνει στο σημείο να τονίζεται έντονα η «άδικη», αν όχι δόλια κατάκτηση της Θεσσαλονίκης το 1912 από τον ελληνικό στρατό, σε βάρος, βέβαια, των Βουλγάρων.

Ο τερματισμός της Οθωμανικής κυριαρχίας στη Μακεδονία, με τους Βαλκανικούς πολέμους οδηγεί αντί στην απελευθέρωση, στην τριχοτόμηση της μακεδονικής πατρίδας και υποδούλωσή της σε Ελλάδα, Βουλγαρία και Σερβία. Ανάλογη είναι και η τριχοτόμηση του μακεδονικού λαού, ο οποίος εξαναγκάζεται να υπηρετήσει στους αντίστοιχους τρεις στρατούς, για να υποστεί στη συνέχεια την τριπλή καταπιεστική αφομοιωτική πολιτική των τριών κατακτητών γειτόνων.

Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913) κατά τον συγγραφέα υπήρξε καταστροφική.

«All the facts unmistakably show that the Balkan Wars were prepared and conducted for the division of Macedonia... The consequences of the division influenced not only world wars, but they also remained for a long time. In that manner, the disintegration of the Macedonian "issue" began with the divisions in the Internal Organization; then our neighbours started dividing us and ultimately, it was all sanctioned by the Great Powers».

«Όλα τα γεγονότα καταδεικνύουν με βεβαιότητα ότι η Βαλκανικοί Πόλεμοι προετοιμάστηκαν και διεξήχθησαν με στόχο τον διαμελισμό της Μακεδονίας... Οι συνέπειες του διαμελισμού επηρέασαν όχι μόνο τους παγκόσμιους πολέμους αλλά συνέχισαν να υπάρχουν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Με αυτόν τον τρόπο, η διάσπαση του «Μακεδονικού ζητήματος» άρχισε με τις διαιρέσεις της Εσωτερικής Οργάνωσης: τότε οι γείτονές μας άρχισαν να μας διασπούν και τελικά όλα επικυρώθηκαν από τις Μεγάλες Δυνάμεις».

Είναι γνωστό, ότι ακόμα και σήμερα αμφισβητείται από Σλαβομακεδόνες η απόλυτη εγκυρότητα της συνθήκης αυτής, με το αιτιολογικό ότι δεν ελήφθησαν υπόψη τα δίκαια αιτήματα των Μακεδόνων και ότι είναι η μοναδική διεθνής συνθήκη που δεν υπογράφηκε από όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις. Τα αιτήματα αυτά περιλήφθηκαν σε χάρτη για την προτεινόμενη «ανεξάρτητη Μακεδονία», που περιλαμβάνει τα γνωστά «εθνο-γεωγραφικά όρια της Μακεδονίας, μείον την περιοχή της Πιερίας». (Βλ. Παράρτημα χαρτών, σ. 131).

Οι «Μακεδόνες» υπό πολλαπλή κατοχή 1913-1944

Παρά το γεγονός ότι μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περιοχές της Μακεδονίας ενσωματώθηκαν στις τρεις γειτονικές χώρες (Ελλάδα, Σερβία/Πουγκοσλαβία, Βουλγαρία) με διεθνείς συνθήκες, ο συγγρ. συνεχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων ωςάν η Μακεδονία να αποτελεί μία ενιαία περιοχή. Αυτό θα συνεχιστεί ιδιαίτερα στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την Κατοχή, όταν γίνεται αναφορά στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα των Σ/Μακεδόνων και στα τρία τμήματα της Μακεδονίας. Το αντίθετο θα ήταν «degrading» (ταπεινωτικό) για τους αγώνες αυτούς, ισχυρίζεται.

Κύρια σημεία άξια προσοχής για την περίοδο του Μεσοπολέμου, είναι η καταγγελία της αφομοιωτικής πολιτικής των Σέρβων στη «Μακεδονία του Βαρδάρη» και η αντίστοιχη των Ελλήνων στη «Μακεδονία του Αιγαίου». Η ελληνική διακυβέρνηση υπήρξε η χειρότερη και χαρακτηρίζεται ως «*an attempt for genocide over the Macedonian people*» (μία προσπάθεια γενοκτονίας του Μακεδονικού λαού) (σ. 529). Αντίθετα, για τη Βουλγαρία, ο συγγρ. είναι ιδιαίτερα επεικής, καθώς η βουλγαρική πολιτική «με το να θεωρεί τους Μακεδόνες ως Βουλγάρους» κράτησε στην επικαιρότητα το μακεδονικό ζήτημα, που άλλως θα είχε ατονήσει διεθνώς (σ. 527).

Για τον *ελληνο-ιταλικό πόλεμο* του 1940-41 και στη συνέχεια τη γερμανική εισβολή, αξίζει να σημειωθούν δύο σημεία. Το πρώτο, αναφέρεται στις νικηφόρες μάχες τμημάτων του ελληνικού στρατού, ιδιαίτερα στο βόρειο μέτωπο, που στελεχωνόταν κατά κύριο λόγο από Μακεδόνες. Το στοιχείο αυτό, για τον συγγρ., είναι αρκετό για να αποδοθούν δάφνες στο «μακεδονικό έθνος» σε αναγνώριση του νικηφόρου αγώνα κατά της φασιστικής Ιταλίας (σ. 536). Το δεύτερο σημείο, είναι η εκτενής αναφορά, με βάση απόρρητα γερμανικά, βουλγαρικά και σερβικά έγγραφα, στα διπλωματικά παρασκήνια και τις συνεννοήσεις της σερβικής ηγεσίας για κατάληψη –ή εκχώρηση από τον Χίτλερ– της Θεσσαλονίκης. Ανάλογες και εκτενέστερες είναι οι πληροφορίες για την εκχώρηση μεγάλων τμημάτων της ελληνικής και γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας στους Βουλγάρους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απαιτήσεις των Ιταλών για ευρεία ζώνη κατοχής στη δυτική γιουγκοσλαβική Μακεδονία, με επιχείρημα ότι αυτή κατοικείται κατά πλειοψηφία από αλβανικό πληθυσμό, αλλά και η αντίρρηση των Γερμανών, που επικαλέστηκαν τον χάρτη της Μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου, καθώς και τα μεσαιωνικά βουλγαρικά μνημεία της Αχρίδας για να ικανοποιήσουν τα επεκτατικά αιτήματα των Βουλγάρων συμμάχων τους (σσ. 537-539, 543).

Για τις *βουλγαρικές απαιτήσεις στην ελληνική Μακεδονία* και ιδιαίτερα για τη Θεσσαλονίκη, βλ. σσ. 544-549. Πάντως είναι περίεργο ότι ο συγγρ. δεν αποσιωπά την εντυπωσιακή υποδοχή που επιφύλαξαν αρχικά οι Σλάβοι κάτοικοι της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας στα βουλγαρικά στρατεύματα. Την αποδίδει όμως, στην ανακούφιση των κατοίκων από την απαλλαγή τους από τη σερβική Διοίκηση. Σε όλες τις ζώνες της βουλγαρικής κατοχής, δημιουργήθηκαν «*quisling and collaborator forces*» (ομάδες «κουίσλινγκ» και συνεργατών.)

Η *Αντίσταση* στα δύο υπό κατοχή τμήματα της Μακεδονίας –ελληνικό και γιουγκοσλαβικό– είναι ευρέως γνωστή από τον τεράστιο αρχειακό και συγγραφικό όγκο πηγών που εκδόθηκαν μεταπολεμικά στα Σκόπια. Στο υλικό αυτό βασίζονται τα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου. Η σύνθεση ακολουθεί την ίδια γραμμή της μονομέρειας και υπερβολής, καθώς οι δευτερεύουσες πηγές στις οποίες στηρίζεται ο συγ-

γραφείας, γραμμένες συνήθως από Σ/Μακεδόνες παρτιζάνους, χαρακτηρίζονται από εξόφθαλμες υπερβολές ανδραγαθιμάτων και αριθμούς αγωνιστών και θυμάτων.

Ο αγώνας των Σλαβομακεδόνων διεξάγεται στο Αιγαιατικό τμήμα της Μακεδονίας που είναι «το μεγαλύτερο και το πλουσιότερο τμήμα της «*ethnic territory of Macedonia*» («εθνικής περιοχής της Μακεδονίας») (σ. 578). Η πληθώρα των παρατιθέμενων στοιχείων στοχεύει να αποδείξει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι ο αγώνας αυτός –κυρίως των περί το ΣΝΟΦ– χαρακτηρίζεται ως αγώνας για απελευθέρωση και ενοποίηση όλων των Μακεδόνων. Στο πλαίσιο αυτό, εξαιρείται η δράση παρτιζάνικων μονάδων που εισχώρησαν στην ελληνική μεθοριακή γραμμή και έδωσαν κοινούς αγώνες με Αιγιάτες αντάρτες. (Σε χάριτες η παροδική αυτή διέλευση χαρακτηρίζει τις περιοχές δράσης ως απελευθερωμένες, πράγμα που δε σημειώνεται για τις πολύ ευρύτερες μακεδονικές περιοχές υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ). Οι σχέσεις με ΚΚΕ/ΕΑΜ δίδουν την εικόνα λυκοφιλίας, καθώς τελικά οι φιλοδοξίες των «Μακεδόνων» για ανεξαρτησία «προδίδονται» από τους Έλληνες ομοϊδέατες τους.

Η εξιστόρηση των αγώνων των «Μακεδόνων» της Κατοχής ολοκληρώνεται με το συμπέρασμα ότι ο «κοινός τελικός στόχος του εθνικό-απελευθερωτικού προγράμματος» και στα τρία τμήματα της «*ethnic territory of Macedonia*» («εθνικής περιοχής της Μακεδονίας») στόχευε στην ενοποίηση της Μακεδονίας. Δεν επιτεύχθηκε για διάφορους λόγους μεταξύ των οποίων γιατί χάθηκαν στον αγώνα πολύτιμες ηγετικές προσωπικότητες (σ. 582).

Η περίοδος του *Εμφυλίου στην Ελλάδα* εξετάζεται κυρίως από την οπτική της συνέχειας του εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα των «Αιγαιατών». Ο υπερβολικά μεγάλος αριθμός «Μακεδόνων» που εντάσσονται στις τάξεις του ΔΣΕ, παρουσιάζει στον αναγνώστη τον ελληνικό Εμφύλιο ως ελληνο-«μακεδονικό». Αυτό επιβεβαιώνεται από την επιμονή του συγγρ. να τονίζει το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις διεξάγονται κυρίως σε μακεδονικό έδαφος, ότι τόσο η συμμετοχή όσο και οι απώλειες των Μακεδόνων είναι μεγάλες και ενίοτε συγκριτικά υπέρτερες των ελληνικών.

Γενικώς, και στην περίπτωση του ελληνικού Εμφυλίου εμφανίζεται το ίδιο μοτίβο: Μπορεί η «εξέγερση», ο «αγώνας», η «αντίσταση», ο «πόλεμος» να μην κατευθύνονται πάντα από τους «Μακεδόνες», αλλά η ευρεία συμμετοχή τους σε αυτούς και το γεγονός ότι οι ένοπλες επιχειρήσεις διεξάγονται στη Μακεδονία, νομιμοποιεί τη «μακεδονοποίηση» τους.

Ανακεφαλαιώνοντας, παρατηρούμε:

- (1) Στην Αρχαιότητα και ιδιαίτερα στην Ελληνιστική Περίοδο, γίνεται λόγος για [πρώτη] «Μακεδονική Αυτοκρατορία».
- (2) Στους Μέσους Χρόνους, εμφανίζεται η δεύτερη «Μακεδονική Αυτοκρατορία» του τσάρου Σαμουήλ, όπου το «μακεδονικό στοιχείο» πλειοψηφεί.
- (3) Οι εξεγέρσεις κατά των Οθωμανών, με προεξάρχουσα εκείνη της Νάουσας (1822), εντάσσονται στο «μακεδονικό» πάνθεο των απελευθερωτικών αγώνων.
- (4) «Μακεδονοποιούνται» σε σημαντικό βαθμό οι βουλγαρικές στρατιωτικές μονάδες και οι νίκες κατά των Τούρκων κατά τους Βαλκανικούς και Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, λόγω του μεγάλου αριθμού «Μακεδόνων» εθελοντών ή επιστράτων.
- (5) Στον ελληνο-ιταλικό πόλεμο, ελληνικές μονάδες με μεγάλη συμμετοχή στρατευμένων από τα ελληνικά διαμερίσματα της Μακεδονίας, επιτρέπουν να προβληθεί η συμμετοχή των «Μακεδόνων» στην πρώτη συμμαχική νίκη κατά του Άξου σε ευρωπαϊκό έδαφος.
- (6) Ανάλογη είναι και η μερική «μακεδονοποίηση» του Ελληνικού Εμφυλίου.

Συμπερασματικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το εκδοτικό αυτό εγχείρημα στοχεύει να προβάλει και να εξυψώσει τα στρατιωτικά επιτεύγματα του «μακεδονικού λαού», και να καλλιεργήσει αίσθημα περηφάνιας στα νέα στελέχη των ενόπλων δυνάμεων της ΠΓΔΜ, αλλά και, γενικότερα, της σλαβομακεδονικής διασποράς, ενώ παράλληλα να διεκτραγωδήσει τα δεινά των «Μακεδόνων» και τις αδικίες της ιστορίας.

Αναμφίβολα, οι εθνικιστικές υπερβολές στην κατασκευή του ιστορικού τους μύθου, δεν είναι αποκλειστικότητα των Σλαβομακεδόνων. Ανάλογα φαινόμενα, ίσως όχι στην ίδια έκταση, καταγράφηκαν και από τους άλλους λαούς της Βαλκανικής, και όχι μόνο. Αυτά όμως σημειώθηκαν στον 19ο αι., ενώ το αγγλόγλωσσο αυτό βιβλίο, με το παράρτημα των 128 χαρτών, οι οποίοι αποτυπώνουν αναλλοίωτη διαχρονικά την ενιαία Μακεδονία, εμφανίζεται τη στιγμή που η Ευρωπαϊκή Ένωση απονέμει στην ΠΓΔΜ καθεστώς υποψήφιας χώρας για ένταξη. Διερωτάται, λοιπόν, εύλογα κανείς, πώς αυτός ο εθνικιστικός παροξυσμός που διοχετεύεται κατά κύριο λόγο μέσω της επίσημης Στρατιωτικής Ακαδημίας μπορεί να συμπλεύσει με την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας αυτής.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΩΦΟΣ

Θάνος Βερέμης, *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων 1453-2005*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης 2005, Δ' Έκδοση Βελτιωμένη, σσ. 319.

Ενώ οι ελληνοτουρκικές σχέσεις απασχολούν σχεδόν καθημερινώς τον δημόσιο πολιτικό λόγο και την επικαιρότητα στην Ελλάδα, παραμένουν εντούτοις ένα ακαδημαϊκό αντικείμενο το οποίο δεν έχει τύχει της προσοχής και μελέτης η οποία του αρμόζει. Το βιβλίο του Θάνου Βερέμη, *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων*, αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς την κάλυψη αυτού του κενού. Ξεκινώντας από την Άλωση, το βιβλίο σκιαγραφεί τις σχέσεις οθωμανικής διοίκησης και Ρωμιών και τις συνθήκες που επέτρεψαν την επιβίωση του κατακτημένου πληθυσμού στο νέο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον. Οι αλλαγές που επέφεραν η ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους το 1830 και οι εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις του 19ου αι. (*Τανζιμάτ*) στις σχέσεις της Ελλάδος με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τους Ρωμούς εξετάζονται διεξοδικώς.

Εξαιρετικώς ενδιαφέρον είναι το κεφάλαιο το οποίο αναφέρεται στις στρατηγικές αναζητήσεις της ηγεσίας των Ρωμιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τα ύστερα έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εν αντιθέσει προς τις ιστορίες Ελλάδος και Τουρκίας οι οποίες συνήθως ταυτίζουν απλουστευτικά την ελληνική διάνοηση της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την ελλαδική «Μεγάλη Ιδέα», το βιβλίο επιτυγχάνει να αποτυπώσει τους διαφορετικούς προβληματισμούς οι οποίοι διατυπώνονταν μεταξύ των ιθυνόντων της ελληνικής. Οι δραματικές συνέπειες μιας πιθανής κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εν μέσω εθνικιστικών πολέμων για την εγκατεσπαρμένη, οικονομικώς και κοινωνικώς ισχυρή, αλλά πολιτικώς και στρατιωτικώς ευάλωτη Ρωμοσύνη είχαν εγκαίρως επισημανθεί. Πολλοί Ρωμοί διανοούμενοι και επιχειρηματίες είχαν συνδεθεί με τους οθωμανικούς κύκλους οι οποίοι επεδίωκαν τη μετατροπή της απολυταρχικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μια ομοσπονδιακού τύπου συνταγματική μοναρχία στην οποία όλες οι εθνοτικές και

θηρσκευτικές ομάδες θα απολάμβαναν ισοπολιτείας. Ένα τέτοιο καθεστώς θα εξασφάλιζε και την απρόσκοπτη συνέχεια της ευημερίας της Ρωμοσύνης, η οποία είχε γνωρίσει σημαντική ακμή μετά τις οθωμανικές πολιτικές μεταρρυθμίσεις του 19ου αι. Παρόμοιες ιδέες είχαν μάλιστα διαδοθεί και στην Ελλάδα με χαρακτηριστικούς εκπροσώπους τον Ίωνα Δραγούμη και τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη. Η Επανάσταση των Νεοτούρκων του 1908 θα προκαλέσει μια πρόσκαιρη μόνον αισιοδοξία. Η έκρηξη των Βαλκανικών Πολέμων, του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και οι επιγενόμενες εξελίξεις ενταφίασαν τις προοπτικές αυτού του σχεδίου και απέδειξαν με τραγικό τρόπο πόσο επώδυνος θα ήταν για τη Ρωμοσύνη ο κατακερματισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε εθνικά κράτη.

Το βιβλίο αναφέρεται επίσης διεξοδικά στους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Η Συνθήκη της Λωζάνης δεν σηματοδοτεί μόνο το τέλος μιας θυελλώδους δεκαετίας στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, αλλά και το τέλος μιας μακραίωνης συγκατοίκησης των δύο στοιχείων¹ με τη δημιουργία δύο σχετικώς ομοιογενών εθνικών κρατών. Στη συνέχεια ο συγγραφέας μελετά την προσπάθεια ελληνοτουρκικής προσεγγίσεως η οποία ξεκινά ήδη εντός της δεκαετίας του 1920, κορυφώνεται με τις συμφωνίες του 1929-1930 και συνεχίζεται μέχρι τη δεκαετία του 1950. Η κοινή ιταλική και αργότερα σοβιετική απειλή συνετέλεσαν στην ύφεση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στις σχέσεις κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Πολύ εύστοχη είναι και η παράθεση ιδιαίτερου κεφαλαίου για την ιστορία της Κύπρου από την υπαγωγή της στην αγγλική αποικιακή διοίκηση το 1878 μέχρι το 1948. Δεδομένου ότι η Κύπρος απετέλεσε τον καταλύτη για τη ραγδαία επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων από τη δεκαετία του 1950 και εξής. Οι διαδοχικές κρίσεις του Κυπριακού ζητήματος, οι οποίες κορυφώθηκαν με το χουντικό πραξικόπημα και την τουρκική εισβολή του Ιουλίου-Αυγούστου 1974 συντέλεσαν τόσο στην ένταση των διώξεων κατά του Ελληνισμού της Τουρκίας, ως και στην ανάδυση του πλέγματος των Αιγαιακών διενέξεων μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Τα ζητήματα των χωρικών υδάτων, της υφαλοκρηπίδος, της στρατικοποιήσεως των νήσων και της Περιοχής Πληροφορήσεως Πτήσεων (*Flight Information Region-FIR*) εξετάζονται λεπτομερώς. Προς το τέλος του βιβλίου μελετώνται οι πρόσφατες προσπάθειες βελτίωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων από τη συνάντηση του Νταβός το 1988 μέχρι το 2004, καθώς και ο ρόλος της ευρωπαϊκής προοπτικής της Τουρκίας ως μοχλός εκδημοκρατισμού και διευθετήσεως των ελληνοτουρκικών διαφορών και του Κυπριακού. Αξιοσημείωτη είναι και η παράθεση ενός κεφαλαίου σχετικά με τον πολιτικό ρόλο του στρατού στην Τουρκία, περιεκτικό χρονολόγιο της τουρκικής πολιτικής ιστορίας, καθώς και σειρά παραρημάτων, τα οποία φωτίζουν πτυχές της τουρκικής ταυτότητας, πολιτικής, καθώς και τις πρόσφατες εξελίξεις στο Κυπριακό.

Από την άλλη πλευρά, το βιβλίο, πέραν των παραπομπών σε σημαίνοντα μεν αλλά μάλλον παρωχημένα έργα για την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της σύγχρονης Τουρκίας (βλ. τα βιβλία των Bernard Lewis, Halil İnalcık και Feriç Ahmad), θα μπορούσε να αναφερθεί και στο έργο νεωτέρων ιστορικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως οι Erik J. Zürcher και Cemal Kafadar. Το έργο αυτών των επιστημόνων έχει συμβάλει αποφασιστικά στην αναθεώρηση στερεοτύπων αντιλήψεων

1. Εξαιρουμένων βεβαίως της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου, της Τενέδου και της Δυτικής Θράκης.

περί την Οθωμανική Αυτοκρατορία, επηρεασμένων είτε από οριενταλιστικές είτε από τουρκικές εθνικιστικές αντιλήψεις. Σκόπιμος θα ήταν επίσης ο περιορισμός του ερευνητικού πεδίου του βιβλίου στην περίοδο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830-2005) –στην οποία ο συγγραφέας ούτως ή άλλως αποδίδει και έμφαση.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις ωστόσο δεν μειώνουν τη συνολική αξία του βιβλίου. Το βιβλίο αποτελεί χρησιμώτατο βοήθημα για τον ακαδημαϊκό μελετητή των ελληνοτουρκικών σχέσεων και διαφωτιστικό ανάγνωσμα για κάθε ενδιαφερόμενο για αυτή την τόσο σημαντική πτυχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Πανεπιστήμιο Ισik, Κωνσταντινούπολη

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

Μ. Γ. Βαρβούνης, *Κατά το όρος του Άθωνος. Αθωνικά και αγιορειτικά μελέτηματα*, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη α.ε., 2006, σσ. 416.

Δεν είναι η πρώτη φορά που ο κ. Μ. Γ. Βαρβούνης, Αναπλ. Καθηγητής Λαογραφίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, καταγίνεται συστηματικά με τη μελέτη ζητημάτων που αφορούν στην Αθωνική Κοινότητα. Το 1999, σε συνεργασία με τον Αναπλ. Καθηγητή του ιδίου Πανεπιστημίου κ. Στάθη Κεκριδή, δημοσίευσε τη μονογραφία *Αγιορείτικα μετόχια στη Σάμο*, ενώ το 2003 κυκλοφορήθηκε το βιβλίο του *Καυσοκαλυβίτικα νεομαρτυρολογικά. Γυμνασιολογικά κείμενα περί νεομαρτύρων από τη Βιβλιοθήκη της Ιεράς Σκήτης των Καυσοκαλυβίων Αγίου Όρους*, προϊόν της συνεργασίας του με τον Γέροντα Πατάπιο Καυσοκαλυβίτη, Βιβλιοφύλακα της σκήτης της Αγίας Τριάδας (των Καυσοκαλυβίων). Στο μεσοδιάστημα της έκδοσης των δύο αυτών – σημαντικών για την ιστοριολογογραφική απεικόνιση του ορθόδοξου μοναχισμού – βιβλίων είδαν το φως της δημοσιότητας οι εργασίες του συγγρ. οι οποίες συγκροτούν τον παρουσιαζόμενο εδώ τόμο.

Σ' αυτόν περιλαμβάνονται δεκατέσσερα κείμενα, ιστορικά και λαογραφικά, τα οποία αφορούν σε ζητήματα του Αγίου Όρους. Το πρώτο κείμενο (αρ. Ι) αναφέρεται σε μορφές της παραδοσιακής καθημερινότητας στο Άγιο Όρος και στους παράγοντες που τις καθιέρωσαν στο διάβα του χρόνου, ενώ το δεύτερο κείμενο (αρ. ΙΙ) αναφέρεται στους τρόπους, τους εκάστοτε σκοπούς και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες οι επισκέπτες και οι μελετητές του Άθωνος προσεγγίζουν την ιστορία του, την πολιτισμική προσφορά του, αυτά τα ίδια τα καθιδρύματα της μοναστικής κοινότητας. Η υπ' αριθμ. ΙΙΙ μελέτη σχετίζεται με την *αναπαράσταση* του Αγίου Όρους από τον λόγιο μοναχό Παχώμιο Ρουσάνο, την εικόνα του δηλαδή, όπως τη συνέλαβε και την απέδωσε ο κριτικός και επικριτικός Ζακύνθιος λόγιος (όπου διαπίστωνε υπερβολές και «αντικανονικότητες»), ο αυστηρός αυτός τηρητής των παραδεδομένων θρησκευτικών θεσμών.

Ως δείγμα των παλαιόθεν αναπτυσσόμενων πολυεπίπεδων σχέσεων των αγιορείτικων μοναστηριών με τον ελληνικό, τον βαλκανικό και τον μικρασιατικό χώρο μελετώνται και παρουσιάζονται εδώ οι σχέσεις του Αγίου Όρους με τη Σάμο (αρ. εργασίας ΙV), μέσα από έγγραφα, χειρόγραφα, επιγραφές, σημειώσεις και ενθυμίες εντύπων βιβλίων, ώστε να διαφανεί η συμβολή του στον σχηματισμό της ηθικής και χριστιανικής φνισιογνωμίας του νησιού. Οι τέσσερις μελέτες είναι αφιερωμένες στην κουλτουμουσιανή σκήτη του Αγίου Παντελεήμονος. Σκιαγραφείται η ιστορική πορεία της σκή-

της (αφ. V), καταγράφονται κειμήλια, η διαδοχή των δικαίων και τα σπουδαία έγγραφα του κυριακού της (αφ. VI), εκδίδονται οι κανονισμοί (σπουδαία και σημαντικά αρχαιακά τεκμήρια), καταλογογραφούνται έγγραφα, χφ. του Κυριακού (αφ. VII), όσα δηλαδή δεν περιλαμβάνονται στη γνωστή καταγραφή των Μ. Κατραμάδου – Λ. Πολίτη, καθώς και τα βιβλία που βρίσκονται στο σκευοφυλάκιο της σκήτης (αφ. VIII), με τις ενθυμήσεις και τα σημειώματά τους, 383 τον αριθμό. Παρέχονται δηλαδή πολύτιμα στοιχεία για την ιστορία της σκήτης του Αγίου Παντελεήμονα, η οποία ελάχιστα έχει απασχολήσει τους ερευνητές του Αγίου Όρους, αν και αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση ενός ενδεούς μοναστικού καθιδρύματος του 18ου αι., το οποίο προσπαθεί να επιβιώσει μέσα σε αντίξοες συνθήκες και εγγενείς δυσκολίες. Ο συγγρ. παρατηρεί – εύστοχα – ότι *παρά την φαινομενικά αποσπασματική μορφή τους, οι μελέτες αυτές αποτελούν μια σύνθεση ιστορικής προσέγγισης, που έχει σχεδιαστεί για να διαβάζεται συνολικά, ώστε ο αναγνώστης βαθμιαία να εισάγεται στην ενδιαφέρουσα ιστορία του μεταβυζαντινού σκητιωτικού μοναχισμού* (σ. 14). Η λεπτομερής καταλογογράφηση τέτοιων εντύπων – και μάλιστα κάποιων ενδιαφερόντων παλαιτύπων – προσφέρει γόνιμη πρώτη ύλη για τη συνολική μελέτη της ιστορίας του θρησκευτικού εντύπου, τόσο στις πηγές παραγωγής του όσο και σ' αυτές της «κατανάλωσής» του.

Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται τα δύο μελετήματα που αφορούν στη σκήτη της Αγίας Τριάδος (των Καυσοκαλυβίων, αφ. X, XI). Σ' αυτά μελετώνται κάποιες ενδιαφέρουσες εγγραφές σε βιβλία της Βιβλιοθήκης του Κυριακού (αφ. X), αλλά και καταλογογραφείται αναλυτικά η πλούσια αυτή Βιβλιοθήκη (αφ. XI) με τη συνεργασία του κ. Στάθη Κεκριδή. Ένα ακόμη δημοσίευμα (αφ. IX) αναφέρεται στο μετόχι του Πόρτο Λάγους, της Ι. Μονής Βατοπαιδίου, και κυρίως σε μια καλύβη της Νέας Σκήτης, αυτή των Αγίων Αναργύρων.

Τα τελευταία μελετήματα του τόμου αναφέρονται α) στο αγιορείτικο «πρότυπο βίου και μαρτυρίου» που έδωσαν με τον θάνατό τους οι νεομάρτυρες (αφ. XII), με βάση την περίπτωση του αγίου Γεωργίου του εξ Εφέσου (1756-1801), και β) στους αγιορείτες νεομάρτυρες της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης (αφ. XIII). Ο συγγρ. κρίνει ότι το Γένος μας χρωστά πολλά στους νεομάρτυρες, τους θεωρεί *μηχανισμό αντίστασης στην αφομοιωτική τάση της κεντρικής σουλτανικής εξουσίας, παράγοντα φωτισμού και αφύπνισης του Γένους, πρότυπο και υπόδειγμα στους υπόδουλους, (αφού) στερέωσαν την πίστη τους και τους παρείχαν ερείσματα ελπίδας, αντίστασης, αυτογνωσίας και εμμονής στα πάτρια* (σ. 16).

Τέλος δημοσιεύεται ένα μελέτημα (αφ. XIV) για τους αγιορείτες Κολλυβάδες και το φιλοκαλικό κίνημα στη Σάμο κατά τους 18ο και 19ο αι., με το οποίο καταδεικνύεται η σημασία της διασποράς των Κολλυβάδων στο Αιγαίο (Σμιάθο, Ικαρία, Σάμο, Πάτμο), αλλά και η πολυσημαντικότητα της διάδοσης του φιλοκαλικού κινήματος στον ελλαδικό χώρο, και ειδικότερα στη Σάμο. Με συγκεκριμένα στοιχεία καταφάνεται πώς τα δυο αυτά κινήματα (κολλυβαδισμός και φιλοκαλισμός) μετέφεραν τη ζώσα πνευματικότητα του Αγίου Όρους στον υπόδουλο ελληνισμό και ζωογόνησαν τον μοναχισμό στη Σάμο, έως τα μέσα του 20ού αι.

Ο τόμος κλείνει με χρηστικότητα ευρητήριο και πλούσια εικονογράφηση που οφείλεται κυρίως στην καλαισθησία του κ. Γάσου Κυριακίδη, του λόγιου και φιλαγιορείτη εκδότη.

Η αναδημοσίευση εργασιών, διάσπαρτων σε διάφορα περιοδικά και επιστημονικούς τόμους, για το Άγιο Όρος και η συγκέντρωσή τους εδώ (εκτός του ότι ανευρίσκονται εύκολα) δικαιώνει έναν επιπλέον σκοπό της εκδόσεως: να καταδειχθεί

άλλη μια φορά η προσφορά του ορθόδοξου αγιορειτικού μοναχισμού στην πνευματική και εθνική ανασυγκρότηση του ελληνισμού. Ας μας επιτραπεί να εξάρουμε ιδιαίτερες τις εργασίες του συγγρ., τις σχετικές με την καταλογογράφηση χειρογράφων και εντύπων βιβλίων, με τα σημειώματα και τις ενθυμήσεις τους, αυτή τη μονότονη και ανιαρή, αλλά επίπονη και δημιουργική εργασία, από την οποία ο μελετητής μπορεί να οδηγηθεί σε ασφαλέστερα συμπεράσματα για την πνευματική κατάσταση και τα ενδιαφέροντα των μοναχών, για το έργο κάθε μοναστικού ιδρύματος, για τις προσωπικότητες που συνδέθηκαν μ'αυτά. Παράλληλως, οφείλουμε να τονίσουμε τη συμβολή του συγγρ. στη «διήγηση» της ενδιαφέρουσας «μικρής ιστορίας» των σκητών του Αγίου Όρους, η οποία συχνά κινείται στο περιθώριο της «μεγάλης» αγιορείτικης ιστορικής ζωής, αφού το επιστημονικό ενδιαφέρον συνήθως εστιάζεται στις «επώνυμες» μονές. Η ιστορία των σκητών συμπληρώνει υπάρχοντα κενά και βοηθά τελικά στη δημιουργία μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας για τα αγιορείτικα καθιδρύματα.

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο

Μ. Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Θάνος Βερέμης – Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σελ. 653.

Το βιβλίο των καθηγητών Θάνου Βερέμη και Ιωάννη Κολιόπουλου είναι από πολλές απόψεις μια καινοτομική προσέγγιση της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

Αποτελεί ένα από τα λίγα ακαδημαϊκά βιβλία που δηλώνει ότι προσεγγίζει την ιστορική εξέλιξη της χώρας υπό το πρίσμα της φιλελεύθερης κοσμοθεωρίας. Φιλελεύθερης με την έννοια του κλασικού φιλελευθερισμού που γνώρισε η Ευρώπη και η Βόρεια Αμερική τον 18ο αι.: πολιτικά δικαιώματα και ατομικές ελευθερίες, και κυρίως την ανάπτυξη του πολίτη ο οποίος διαμορφώνει την αντίληψή του με βάση τον ορθό λόγο. Τίθεται λοιπόν ο φιλελευθερισμός ως το κριτήριο με βάση το οποίο ερμηνεύεται η νεότερη ελληνική ιστορία από το 1821 και εξής.

Δεν είναι όμως αυτή η μόνη καινοτομική προσέγγιση του βιβλίου. Αυτό που κάνει το βιβλίο βάση για την έρευνα είναι τελικά η ικανότητά του να χρησιμοποιεί τον όγκο της ελληνικής ιστοριογραφίας της τελευταίας τριακονταετίας με τρόπο κριτικό και δημιουργικό και να αξιοποιεί εκ νέου πρωτογενείς πηγές υπό το φως αυτής ακριβώς της φιλελεύθερης οπτικής που αποτελεί το κεντρικό του θέμα.

Πέντε ή έξι βασικά θέματα που απασχολούν το βιβλίο αναδεικνύουν αυτό το κριτικό σημείο. Πρώτα-πρώτα η αντίληψη για το έθνος, την εθνική ταυτότητα και τον χαρακτήρα του εθνικού κινήματος των Ελλήνων. Η προσέγγισή μας στα θέματα αυτά, για το ζήτημα του εθνικισμού γενικά, ταλαντεύεται μεταξύ δύο ακραίων αντιλήψεων, από τη μια της τρισχιλιετούς αδιάσπαστης συνέχειας του ελληνικού έθνους, της κλασικής δηλαδή θεώρησης του Παπαρηγόπουλου, και, από την άλλη, αντιλήψεων βασιζομένων επί των νεότερων θεωρητικών προσεγγίσεων που θεωρούσαν τα έθνη κατασκευές της νεωτερικής εποχής, του τέλους του 18ου αι. και των αρχών του 19ου. Η αφήγηση του βιβλίου αναδεικνύει όμως τον σύνθετο χαρακτήρα του φαινομένου που δεν προσφέρεται σε εύκολες γενικεύσεις και θεωρίες οι οποίες βασίζονται σε μια εκλεκτική χρήση ιστορικού υλικού. Μέσω επίπονης έρευνας στις πηγές οι συγγραφείς αναδεικνύουν ότι το ελληνικό έθνος βασίζεται μεν σε μια συνεχή

παρουσία της ελληνικής γλώσσας αλλά ταυτόχρονα δεν απέβλεψε πάντοτε στη δημιουργία ενός κράτους. Ακόμα ότι η παρουσία του στον ελληνικό χώρο, ο οποίος δεν ήταν πάντοτε ενιαίος και σταθερός ανά τους αιώνες, κρίθηκε σε μεγάλο βαθμό από την πολιτική του κράτους και τα μέσα που αυτό ήταν σε θέση να διαθέτει. Το σημαντικό είναι ότι αυτή η σύλληψη του έθνους και του εθνικού κινήματος δεν βασίζεται σε μια απλή επισκόπηση των θεωρητικών θέσεων του εθνικισμού. Κάτι τέτοιο θα κατέληγε στο να πιστεύουμε ότι η μελέτη θεωρητικών αντιλήψεων και κειμένων εξαντλεί το θέμα και ότι αυτό είναι η ιστορία. Η θέση των συγγραφέων προκύπτει από βασανιστική μελέτη των πηγών σε συνδυασμό με την ιστορική εξέλιξη στον ευρωπαϊκό χώρο, εξέλιξης της οποίας οι δύο συγγραφείς είναι άριστοι κάτοχοι. Αναδεικνύουν ακόμα οι συγγραφείς το γεγονός ότι το ελληνικό εθνικό κίνημα επηρεάστηκε και διαμορφώθηκε από το πλαίσιο και τις αντιλήψεις που έθεσε η Γαλλική επανάσταση, και ότι δεν πρέπει να αναζητηθεί εκεί που δεν υπάρχει μια κοινωνική τάξη ή ομάδα που να έπαιξε καθοδηγητικό ρόλο στην επανάσταση και να της έδωσε ένα σαφή ταξικό χαρακτήρα.

Πέραν αυτού, τίγεται και το ζήτημα του λαϊκού παράγοντα. Ο «λαός», επισημαίνουν οι συγγραφείς, εμφανίζεται στη λαϊκή, θα πρόσθετα στη λαϊκίζουσα, ιστοριογραφία, όχι ως το σώμα των πολιτών που έχει δικαιώματα και υποχρεώσεις σε μια συνταγματική πολιτεία, αλλά ως υπερβατική έννοια που αποτελεί το θύμα των αρχουσών τάξεων και των μεγάλων δυνάμεων. Αποτέλεσμα η αποφυγή ανάληψης της ευθύνης, η αποφυγή της επιδίωξης της δημιουργικής σκέψης, η μοιρολατρία. Η επισήμανση δεν έχει βέβαια την έννοια ότι οι αποφάσεις του σώματος των πολιτών δεν είναι δεσμευτικές σε μια συνταγματική πολιτεία. Σημαίνει ότι η αναγωγή συλλογικών σωματίων, όπως ο λαός, σε υπερβατικές έννοιες που βρίσκονται υπεράνω κριτικής, δεν έχει θέση σε μια ορθολογική προσέγγιση της ιστορίας.

Άλλο ζήτημα, που αποκτά άλλωστε επικαιρότητα τα τελευταία χρόνια, η σχέση της Ελλάδας με τη Δύση. Υπάρχει η αίσθηση ότι η ένταξη της Ελλάδας στον Δυτικό κόσμο σημαίνει απειλή απώλειας μιας ταυτότητας καθαρά ελληνικής, συνυφασμένης με την Ορθοδοξία. Οι αναγνώστες αυτού του βιβλίου νομίζω ότι θα αντιληφθούν πως η ελληνική τους ταυτότητα δεν απειλείται από τον Δυτικό κόσμο. Οι ελληνικές περιοχές που υπάγονταν σε δυτικούς κυριάρχους, όπως και αυτές που υπάγονταν στους Οθωμανούς, δεν έπαυσαν να είναι ορθόδοξες. Η διαφορά των περιοχών υπό δυτική κατοχή ήταν ότι διακρίθηκαν περισσότερο από τις υπόλοιπες στον λόγο και τις τέχνες. Γενικότερα, αυτό που έκρινε τον προσανατολισμό της Ελλάδας προς τον Δυτικό κόσμο ήταν η ελκτική δύναμη του κόσμου αυτού ως ανεπτυγμένου πολιτισμού κατά τρόπο ώστε να αποτελέσει πρότυπο ανάπτυξης, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής για μια μικρή και φτωχή χώρα.

Έρχομαι σε ένα άλλο θέμα που κυριάρχησε στην ιστοριογραφία και τις συλλογικές αναζητήσεις, την ιστορική προσέγγιση της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου. Για την Κατοχή αρκούμαι να σημειώσω μια πρόταση του βιβλίου που είναι κλειδί για τη γενικότερη κατανόηση της περιόδου: «Όσον αφορά την κοινή γνώμη στην κατεχόμενη Ελλάδα... οι διαθέσεις της ήταν ζητούμενο και όχι δεδομένο...αφού δεν υπήρχε η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης του λαού...»

Η προσέγγιση του εμφυλίου διακρίθηκε σε δύο βασικές σχολές: η πρώτη, η παραδοσιακή αντίληψη των νικητών, θεωρούσε ότι ο εμφύλιος πόλεμος ήταν επιλογή της ηγεσίας του ΚΚΕ και των βορείων βαλκανικών γειτόνων της Ελλάδας υπό τη σκέπη της τότε Σοβιετικής Ένωσης. Η δεύτερη, η αντίληψη της αριστεράς, υποστή-

ριζε αντίστροφα ότι ο εμφύλιος πόλεμος επεβλήθη από τη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες σε συνεργασία με τις ελληνικές, συντηρητικές και φιλελεύθερες, κυβερνήσεις της εποχής. Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς καμία από τις δύο εξηγήσεις δεν ικανοποιεί πια. Σημειώνεται δε σε μια πρόταση, επιτρέψτε μου να πω, σπάνιας οξυδέρκειας, ότι: «Τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο δεν προκάλεσαν ούτε οι ΗΠΑ ούτε η Σοβιετική Ένωση, αλλά η ανικανότητα της κυβέρνησης να επιβάλει τον νόμο και να εξασφαλίσει την ισονομία, και η αδυναμία της ηγεσίας του ΚΚΕ να συνεργαστεί με τους πολιτικούς της αντιπάλους, τους οποίους περιφρονούσε βαθύτατα». Επέμεινα γιατί η πρόταση αυτή, είτε ως πόρισμα είτε ως αφετηρία έρευνας παραμένει το ζητούμενο ακόμα και για ιστορικούς της γενιάς μου.

Επισημμένα αυτά τα επιμέρους θέματα για να δείξω ότι το βιβλίο αυτό θα ασκήσει επιρροή. Αποτελεί αναμφίβολα την αποκρυστάλλωση των αντιλήψεων δύο ώριμων ιστορικών, από τους καλύτερους της τελευταίας τριακονταετίας, οι οποίοι επέδρασαν στους νεότερους ιστορικούς με την έρευνά τους και τη διδασκαλία τους. Νομίζω όμως ότι με το βιβλίο αυτό κάνουν κάτι περισσότερο, σηματοδοτούν την ύπαρξη ενός ιστοριογραφικού ρεύματος το οποίο αποδίδει βαρύνουσα σημασία στην αμεροληψία, την επίπονη έρευνα των πηγών χωρίς ταυτόχρονα να ισχυρίζεται ότι ακολουθεί κάποια αξιολογική ουδετερότητα, αλλά ενστερνίζεται τις αξίες του ορθολογισμού και του κλασικού φιλελευθερισμού που απετέλεσαν τη βάση των ευρωπαϊκών κοινωνιών τους τελευταίους δύο αιώνες.

Με τις επισημάνσεις αυτές έρχομαι στο κεντρικό ζήτημα του έργου: ανταποκρίθηκε η Ελλάδα στο φιλελεύθερο πρότυπο που τέθηκε ως στόχος από τους ιδρυτές του ελληνικού κράτους; Η απάντηση είναι εν μέρει καταφατική. Και όσο απομακρυνόμαστε από το 1974, έτος εγκαθίδρυσης της πιο λειτουργικής και γνήσιας δημοκρατίας που γνώρισε η Ελλάδα από το 1821, η απάντηση γίνεται σαφέστερη, ιδίως σε συνθήκες όπου το δημοκρατικό σύστημα καθεαυτό δεν αμφισβητείται. Πρέπει να τονιστεί όμως ότι η Ελλάδα δεν απέκλινε τόσο πολύ από τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, τουλάχιστο όσο θέλουμε πολλές φορές να πιστεύουμε. Ας λάβουμε υπόψη ότι στη Γαλλία, τη χώρα της επανάστασης του 1789, και έως το 1958, σημειώθηκαν άπειρες μεταβολές καθεστώτος: δύο αυτοκρατορίες, μία παλινόρθωση της παραδοσιακής μοναρχίας, μία αστική μοναρχία, πέντε δημοκρατίες, οι δύο τελευταίες μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο που συνυφάνθηκε με το καθεστώς του Βισύ. Το 1981 ακόμα, το κρίσιμο για ένα δημοκρατικό σύστημα θέμα, αν δηλαδή ήταν εφικτή η εναλλαγή στην εξουσία της δεξιάς με τη δημοκρατική αριστερά, παρέμενε ανοιχτό. Στη γειτονική Ιταλία η μοναρχία λειτούργησε εξίσου παρεμβατικά με την ελληνική περίπτωση, νοθεύοντας τον κοινοβουλευτισμό, ο οποίος μάλλον εύκολα υπέκυψε στη φασιστική πρόκληση το 1922. Παρόμοιες ενδείξεις αστάθειας καθεστώτος, με ποικίλες αιτίες, μπορεί να βρει κανείς πολλές στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία. Η πολιτική σταθερότητα στην Ευρώπη με βάση το κοινοβουλευτικό σύστημα φαίνεται ότι είναι γενικά προϊόν του μεταπολεμικού κόσμου. Η Ελλάδα συνεπώς δεν ήταν τόσο εξαιρετική, αν και διακρίνει κανείς ενδεχομένως εντονότερη αστάθεια. Ποια ήταν η πηγή αυτής της αστάθειας; Με εξαίρεση ίσως τη δεκαετία του 1940, όταν ο ιδεολογικός παράγοντας, η αντίληψη του ταξικού χαρακτήρα της διαμάχης ήταν έντονη από την πλευρά της αριστεράς, στις περισσότερες περιπτώσεις μπορεί να διαγνώσει κανείς την κατάρρευση του συστήματος των κανόνων του παιχνιδιού. Αν και τα διακυβεύματα της διαμάχης είναι κατά κανόνα σοβαρά και ποικίλλουν, το βασικό ζήτημα είναι η κυριαρχία επί του κράτους, η νομή της εξουσίας: Συνήθως πρόκειται για ένα

νόμιμα με δύο όψεις ή για ένα φαύλο κύκλο, αφού οι κρατούντες παραβιάζουν τους κανόνες γιατί πιστεύουν ότι θα ανατραπούν, ενδεχομένως παράνομα, ενώ οι αντιπολιτευόμενοι θεωρούν ότι η δραστηριότητά τους θα περιοριστεί τόσο ώστε να αποστερηθούν από τη δυνατότητα να διεκδικήσουν την εξουσία με συνταγματικό τρόπο. Εξ αυτού, όλοι επιδιώκουν να αποκτήσουν δυναμικά ερείσματα. Υπήρχε βέβαια και η παρουσία της μοναρχίας η οποία περιέπλεξε το ζήτημα αφού και στον 20ό αι., και μετά τον εμφύλιο πόλεμο ακόμα, έτεινε να είναι παρεμβατική κατά τρόπο ασύμβατο με τις εξελίξεις και την πλήρη επικράτηση της δημοκρατικής αρχής. Γενικά όμως τι ήταν αυτό που επέτρεψε τις ροπές προς αντιδημοκρατικές πρακτικές οι οποίες αναιρούσαν το φιλελεύθερο στοιχείο του πολιτικού μας συστήματος; Πιθανότατα ήταν ένας συνδυασμός οικονομικής καχεξίας, ασθενούς κοινωνίας των πολιτών και κακής εκπαίδευσης, ως προς το σημείο της διάπλασης υπεύθυνων πολιτών με φιλελεύθερη δημοκρατική νοοτροπία. Πράγματι, η ευημερία άργησε να έλθει στον ελληνικό χώρο, είναι κυρίως προϊόν του μεταπολεμικού κόσμου. Η κοινωνία των πολιτών, με την έννοια ενός δικτύου ανεξάρτητων από το κράτος ομάδων και θεσμών ποικίλων συμφερόντων και ενδιαφερόντων, ήταν αδύνατη, συνέπεια της κληρονομημένης από την τουρκοκρατία πολιτικής κουλτούρας, συνυφασμένης με ένα δεσποτικό σύστημα διακυβέρνησης. Η εκπαίδευση, τέλος, έδινε έμφαση σε διάφορους στόχους, την ανασύνδεση με το κλασικό παρελθόν, τη μεγάλη ιδέα, τον αντικομμουνισμό ή την παροχή διοικητικών δεξιοτήτων αναγκαίων σε ένα νεωτερικό κράτος αλλά όχι στη διαμόρφωση πολιτών φιλελεύθερης νοοτροπίας. Αλλά και όταν, κατά τον 20ό αι., αναλαμβάνονταν μεταρρυθμίσεις, συνήθως στο πλαίσιο πολιτικών εναλλαγών που γίνονταν στο όνομα της δημοκρατικής πολυφωνίας, δεν ήταν πάντα απαλλαγμένες από τον κίνδυνο εκφυλισμού τους σε στενά πολιτικές ατζέντες. Έτσι το εκπαιδευτικό μας σύστημα δεν έδωσε ποτέ έμφαση στην εμπέδωση νοοτροπίας συμβατής με αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και αυτό έχει ως συνέπεια να διαιωνίζεται η τάση που διακρίνει την ελληνική πολιτική κουλτούρα, της ιδιοποίησης του δημόσιου χώρου, της αδυναμίας διάκρισης της ιδιωτικής από τη δημόσια λειτουργία. Πρόκειται για σημείο κρίσιμο που εξηγεί τη μη ικανοποιητική λειτουργία της δημόσιας διοίκησης μεταπολεμικά και, κατά το παρελθόν, του στρατού. Η ελλιπής αυτή εκπαίδευση σημαίνει αναμφίβολα κάποια δυσκολία προσαρμογής στις απαιτήσεις θεσμών ιεραρχημένης, γραφειοκρατικής οργάνωσης όπου κανόνες δικαίου εφαρμόζονται αποπροσωποποιημένοι και χρησιμοποιούνται μέθοδοι βασισμένες στη σταδιακή συσσώρευση θεσμικής εμπειρίας. Αυτό, όπως και η οικονομική καχεξία, ήταν πολύ σημαντικό σε ό,τι αφορούσε τη λειτουργία του στρατού, τόσο στον Μεσοπόλεμο όσο και τη μετεμφυλιακή περίοδο. Όπως έχουν δείξει τα διαθέσιμα στοιχεία και σχετικές εργασίες, κρίσιμο ζήτημα ήταν, εκτός από τις αντιλήψεις των στρατιωτικών, και η εισοδηματική τους κατάσταση και οι προοπτικές τους στον επαγγελματικό τομέα. Με άλλα λόγια, όποτε δεν υπήρχε προοπτική ανοδικής κινητικότητας και τα εισοδήματα παρέμεναν στάσιμα, όταν, ακόμα, οι επιλογές με βάση τις διασυνδέσεις, προσωπικές, κοινωνικές ή πολιτικές δεν ήταν δικαιολογημένες, υπήρχε κινητικότητα εκτός του πλαισίου των στρατιωτικών καθηκόντων.

Γεγονός είναι ότι πολλά από τα ιστορικά αυτά ελλείμματα έχουν απαλειφθεί μετά το πέρας της δικτατορίας που έγινε δυνατή λόγω της ακραίας εκδήλωσης όλων των παραπάνω στοιχείων: παρεμβατική μοναρχία, συντηρητική φοβία, πολιτική υπερκινητοποίηση, κατάρρευση της νομιμότητας του πολιτικού συστήματος, εκδήλωση από τις μεσαίες βαθμίδες ενός αντιπειθαρχικού κλίματος που υπήρχε

στις ένοπλες δυνάμεις. Όπως παρατηρείται στο βιβλίο, το πραξικόπημα ήταν ανεξήγητο γιατί δεν ακολουθούσε τις τάσεις που επικρατούσαν στη Δυτική Ευρώπη. Προσθέτω ότι τα διακυβεύματα, αν και σοβαρά, δεν ήταν τέτοια που να δικαιολογήσουν αυτή την πόλωση: όλες οι διαφωνίες εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής ήταν διαχειρίσιμες. Αυτό που δεν υπήρχε ήταν η υποκειμενική δυνατότητα χειρισμού τους. Γεγονός είναι ότι η δικτατορία δεν χαρακτήρισε τελικά την πολιτική εξέλιξη της Ελλάδας. Το νέο δημοκρατικό καθεστώς ήταν το πιο γνήσιο που γνώρισε η Ελλάδα και σε γενικές γραμμές, συντελούσε της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο σκληρός πυρήνας των θεμελιωδών δικαιωμάτων προστατεύεται, με κρίσιμη εξαίρεση τη διοικητική λειτουργία.

Τι θα μπορούσε να αποσταθεροποιήσει αυτό το σύστημα; Στη σ. 548 του βιβλίου υπάρχει μια ενδιαφέρουσα διαπίστωση. Αν και το ιδανικό της φιλελεύθερης πολιτείας του Θεοτοκά δεν αμφισβητείται στη σημερινή εποχή υπερισχύει ο homo economicus και όχι ο homo politicus. Τι μπορεί να σημαίνει αυτό; Αν η λογική της αγοράς, του ιδιωτικού κέρδους, διαπεράσει όλες τις σφαιρές κοινωνικής δραστηριότητας σημαίνει ότι ο κοινός χώρος, ο χώρος της πολιτικής στενεύει ή και εξαφανίζεται. Σημαίνει ότι καταχρηστικές διοικητικές πρακτικές παραμένουν ανεξέλεγκτες, ότι η κοινωνική πολιτική αποκτά όλο και λιγότερο ενδιαφέρον, ότι δεν πιστεύουμε εν τέλει ότι μπορεί να επηρεάσουμε θετικά ως πολίτες μιας συντεταγμένης πολιτείας το μέλλον μας. Από την άλλη πλευρά είναι πολύ πιθανό ότι κάποια στιγμή η λεγόμενη οικονομία της αγοράς δεν θα προσφέρει απλόχερα σε όλους τις απολαβές που αυτοί φαντάζονται ότι θα έχουν. Οι προοπτικές της ανοδικής κινητικότητας, προϊόν της γήρασης που διαπερνά όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής, δεν είναι τόσο λαμπρές σε οικονομίες κορεσμένες όπως οι ευρωπαϊκές ή ελεγχόμενες από γιγαντιαίες οικονομικές δυνάμεις όπως η αμερικανική. Με άλλα λόγια τα υπάρχοντα μοντέλα δεν αποτελούν λύσεις εύχρηστες, πραγματοποιήσιμες ή και επιθυμητές. Εάν συνεχώς ο δημόσιος χώρος, ο χώρος των κοινών στον οποίο θα προσέχονται πολίτες εφοδιασμένοι με το προαπαιτούμενο του κλασικού φιλελευθερισμού, τον ορθό λόγο, δεν ενδυναμωθεί, οι πιθανότητες να βρίσκουν αυξανόμενη απήχηση κινήσεις και αντιλήψεις ανορθολογικής βάσης και αυταρχικού πολιτικού προσανατολισμού είναι αυξημένες. Αυτό νομίζω είναι το πρόβλημα που μπορεί να αντιμετωπίσουν με μεγαλύτερη οξύτητα οι ευρωπαϊκές κοινωνίες, ανάμεσα σ' αυτές και η ελληνική και με αυτά στο νου μας είμαστε υποχρεωμένοι να αναζητήσουμε λύσεις ευρηματικές και πρωτότυπες.

Ερευνητικό Κέντρο της Ακαδημίας Αθηνών

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

Σοφία Ήλιάδου-Τάχου, *Τò Κρούσοβο πέρα από την ιστορία και τή μνήμη (1845-1903). Όψεις από τήν οικονομία, τήν εκπαίδευση και τήν κοινωνία του Κρούσοβου, ως τήν εξέγερση του Ίλιντεν. Μέσα από τò ανέκδοτο αρχείο του Γ. Ντισιώτα*, Θεσσαλονίκη, έκδοτικός οίκος Άντ. Σταμούλη, 2004, σελ. 190.

Μία ώραία μονογραφία για τò Κρούσοβο και τήν οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού αυτού κέντρου της Πελαγονίας μάς προσέφερε ή κ. Σοφία Ήλιάδου-Τάχου.

Τò ιδιαίτερο ενδιαφέρον τής έρευνάς της είναι ότι πολλά ιστορικά στοιχεία για τήν έλληνοβλάχικη κοινότητα του Κρούσοβου στα χρόνια 1845-1903 τὰ φέρνει στο

φῶς μέσα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς οἰκογενείας Νιτσιώτα, τῆς ὁποίας ἡ συμβολὴ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τόπου μέσα ἀπὸ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴν Αὐστρία ἦταν σημαντικὴ.

Παράλληλα μὲ τὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο ἡ συγγρ. συμβουλευθῆκε καὶ τὰ Προξενικὰ Ἀρχεῖα (Ἀρχεῖο Εὐ. Κωφοῦ, Ἀρχεῖα Ξένων Ὑπουργείων Ἐξωτερικῶν) τὰ ὁποῖα εἶναι συγκεντρωμένα στὸ Μουσεῖο Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, στὴν Θεσσαλονίκη, καὶ ἀποτελέσαν πολὺτιμη πηγὴ γιὰ τὴν ὅλη ἔρευνα. Σημαντικὲς ἐξειδικευμένες ἐργασίες γιὰ τὴν περιοχὴ εἶχαν ἤδη δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, ὅπως οἱ ἔργονες τοῦ Ἀπόστολου Βακαλόπουλου, Χαράλαμπος Παπαστάθης, Νικολάου Μπάλα, Θ. Νάτσινα, τῆς Δέσποινας Τσοῦγκα-Παπαστάθης, τοῦ Γεωργίου Τσότσου.

Οἱ τέσσερις μεγάλες ἐνότητες τοῦ βιβλίου ἀφιερώνονται στοὺς σημαντικοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομίας, τῆς ἐκπαιδύσεως, τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τέλος, τῆς ἱστορικῆς καταστοφῆς τοῦ Κρούσοβου καὶ τοῦ ἀφανισμοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἐὰς θυμίσουμε ὅτι σύμφωνα μὲ τὶς προξενικὲς ἀρχεῖς στὸ Κρούσοβο ζοῦσαν χίλιες τετρακόσιες οἰκογένειες ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ χίλιες ἦταν ἑλληνοβλαχικὲς, ἑκατὸν πενήντα ἑλληνοαλβανικὲς καὶ οἱ ὑπόλοιπες βουλγαρικὲς.

Ἡ κοινότητα εἶχε δεκατρεῖς ἐνορίες ἀπὸ ὅπου ἐκλέγονταν οἱ εἴκοσι τέσσερις ἀντιπρόσωποι τῆς Κοινότητος. Τὴν Δημογεροντία τὴν ἀποτελοῦσαν ἕξι μέλη ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους. Βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐκλογή τῶν ἀντιπροσώπων ἦταν μεταξὺ ἄλλων ἡ ἑλληνικὴ παιδεία – κατάρτιση στὰ ἑλληνικὰ γράμματα – καὶ ἡ καταβολὴ εἰσφορῶν γιὰ τὰ σχολεῖα τὰ ὁποῖα τελοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη μιᾶς Ἐφορείας ἡ ὁποία ἐνέκρινε τὸ πρόγραμμα σπουδῶν καὶ τὰ ἐγχειρίδια μὲ βάση τὶς ἀποφάσεις τῆς Πατριαρχικῆς Κεντρικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς.

Θὰ σταθῶ λίγο στὴν ἐκπαίδευση γιὰτὶ ἡ συγγρ. ἀναδεικνύει ἀκριβῶς τὴν φιλοπατρία τῶν κατοίκων τοῦ Κρούσοβου οἱ ὁποῖοι συντηροῦσαν μὲ δικούς τοὺς πόρους τόσο τὰ γραμματοδιδασκαλεῖα, πού ἦταν ἐνοριακὰ, ὅσο καὶ τὰ οἰκοδιδασκαλεῖα. Τὸ 1847 σὲ οἰκόπεδο, κληροδότημα Μιχαὴλ Νικολάου, κτίζεται σχολεῖο πού θὰ συντηρεῖται ἐφεξῆς μὲ συνδρομὲς καὶ δωρεές. Ὁ Μ. Νικολάου εἶναι σύζυγος τῆς Μαρίας Νιτσιώτα πού ὑπῆρξε εὐεργέτις καὶ τῆς σχολῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς κοινότητος. Στὴν ἀρχὴ λειτουργοῦσε ἀστικὸ σχολεῖο μὲ ἕξι τάξεις δημοτικοῦ καὶ ἀργότερα καὶ μὲ τρεῖς τάξεις ἑλληνικοῦ. Τὸ 1872 ἰδρύθηκαὶ ἐξατάξιο Παρθεναγωγεῖο. Ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ 1885 γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν τότε δύο Δημοτικὰ Σχολεῖα (115 καὶ 438 μαθητὲς ἀντίστοιχα), δύο Παρθεναγωγεῖα (52 καὶ 80 μαθήτριες ἀντίστοιχα), Ἑλληνικὸ Σχολεῖο μὲ 39 μαθητὲς καὶ Νηπιαγωγεῖο μὲ 192 μαθητὲς. Γιὰ τὴν σχέση τῆς Κοινότητος μὲ τοὺς ἐκάστοτε Ἑλληνας Προξένους ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα στὴν ἔρευνα.

Μὲ βάση τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα ἡ συγγρ. περιγράφει μὲ ἀκριβεία τὴν διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ δίδει συνοπτικὰ τὴν εἰκόνα τῆς ζωῆς τῆς ἑλληνορθόδοξου Μητροπόλεως Πρεσπῶν καὶ Ἀχριδῶν. Τυπικὰ ἔδρα τῆς Μητροπόλεως ἦταν ἡ Ἀχρίδα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1872 ὁ Μητροπολίτης Μελέτιος τὴν εἶχε μεταφέρει στὸ Κρούσοβο ὅπου προεῖχε τὸ ἑλληνόφωνο σχολεῖο. Ἀπὸ τοὺς Μητροπολίτες πού διαδέχθηκαν τὸν Μελέτιο ξεχώρισε ὁ τελευταῖος Μητροπολίτης, ὁ Ἄνθιμος ὁ ὁποῖος ἔζησε καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ Κρούσοβου στὰ γεγονότα τοῦ Ἰλιντεν (1903).

Ἦταν περιλάμπρη ἡ μεγάλη ἑλληνικὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἡ ὁποία κτίσθηκε τὸ 1832 καὶ κόστισε 400 ὀθωμανικὲς λίρες. Ἑλληνας τεχνῖτες ἐργάστηκαν, ὁ Πέτρος ἀπὸ τὸ χωριὸ Κίρτσσοβο ἔκανε τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο, ἐνῶ ὁ Μιχαὴλ ἀπὸ

τὴν Σαμαρίνα ἐξωγράφησε τὶς εἰκόνες. Ἡ ἐκκλησία κήκηκε τὸ 1903. Ἡ δευτέρα ἐκκλησία, αὐτὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου κτίσθηκε τὸ 1868 ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα, ἀλλὰ τὸ 1870 βίαια τὴν κατέλαβαν οἱ ἐξαρχικοί. Μεγάλο βέβαια πολιτικὸ θέμα δημιουργήθηκε μὲ τὰ ἐγκαίνια τῆς τρίτης ἐκκλησίας τοῦ Κρουσόβου, τῆς λεγομένης «βλαχικῆς», τὴν ὁποία ἀνήγειραν οἱ ρουμανίζοντες. Ἄξιζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, Πρόεδρος τοῦ «Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμμάτων», εἶχε ἐπισημάνει τότε τὴν μεγάλη σημασία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς συγγ. τὶς ἐπιτυχεῖς προσπάθειες τῶν Κρουσοβιτῶν γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἑλληνικῆς τους καταγωγῆς, ὅταν στὰ 1881 ἀρχίζει ἡ προπαγάνδα τῶν ρουμανιζόντων οἱ ὅποιοι ἐπιχειροῦν νὰ ἀλλοιώσουν τὴν ταυτότητα τῶν κατοίκων τοῦ Κρουσόβου. Τὸ 1885 ἰδρύεται ἡ ἀδελφότητα «Πρόοδος» μὲ καταστατικὸ σκοπὸ τὴν συσπείρωση τῶν μελῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας καὶ τὴν προαγωγή τῶν ἑλληνικῶν γραμμμάτων σὲ καιροῦς χαλεπούς.

Ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ κέντρα τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ κυρίως μὲ τὴν Αὐστρία διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Νιτσιώτα, ὅπου βρίσκουμε καὶ τὰ ἐταιρικά ἔγγραφα μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φαίνεται ἡ οἰκονομικὴ δύναμη καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπιρροή στὴν Πελαγονία τῆς οἰκογένειας Νιτσιώτα ἡ ὁποία εἶχε δημιουργήσει σημαντικὴ ἀκίνητη περιουσία στὸ Κρούσοβο. Ἐμπορευόταν ὑφάσματα ἀπὸ Ἀμερικὴ, Εὐρώπη, ἑλληνικὰ προϊόντα, ὅπως λάδι, σιτάρι καὶ βρώμη. Τὰ παραβάνια φόρτωναν ἐμπορεύματα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲσω Βιτωλίων στὸ Βελιγράδι, πόλη εἰσόδου πρὸς τὴν Αὐστρία, στὴν Πέστη καὶ τὴν Βιέννη. Ἡ ποταμοπλοῖα στὸν Δούναβη ἦταν συνήθως ἡ πιὸ ἀσφαλὴς ὁδὸς γιὰ τὸ διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο, στὸ ὁποῖο οἱ Ἕλληνες εἶχαν πρωτεύοντα ρόλο, παρόλο πὺ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων μὲ τὰ Προξενεῖα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸν Κάτω Δούναβη ἦταν σκληρὸς.

Οἱ σελίδες τὶς ὁποῖες ἡ συγγ. ἀφιερώνει στὴν καταστροφή τοῦ Κρουσόβου τὸν Αὐγουστο τοῦ 1903 εἶναι συγκινητικῆς. Τὰ γεγονότα βέβαια τοῦ Ἰλιντεν εἶναι γνωστά. Περιγράφονται μὲ τρόπο λιτὸ καὶ μὲ εὐθὺ λόγῳ ἔτσι ὥστε ἡ ἐντύπωση πὺ ἀφήνουν νὰ ἀγγίζει τὸ θυμικὸ τοῦ ἀναγνώστη.

Στίφη ἀτάκτων Τουρκαλβανῶν τῆς Δίβρας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἤδη τοῦ 1878 εἶχαν βάλει στὸ μάτι τὴν εὐήμεροῦσα ἑλληνοβλάχικη κοινότητα. Πληροφορίες γιὰ ἀγορὰ καὶ κρύψιμο ὄπλων ἔφθαναν στὰ αὐτιά τῶν ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν ἀπὸ τὰ 1896 καὶ μετὰ.

Τὸ Κρούσοβο ἦταν στόχος τῶν Βουλγάρων οἱ ὅποιοι συγχρόνως ἐκμεταλλεύονταν τὴν δρῶση τῶν Τουρκαλβανῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιδίδονταν σὲ ἀπαγωγὲς πλουσίων Κρουσοβιτῶν καὶ τὰ λύτρα τὰ ἔδιναν στὸ βουλγαρικὸ κομιτάτο, «κάτω ἀπὸ τὴν μύτη τῆς διεφθαρμένης τουρκικῆς διοικήσεως». Οἱ ἀπαγωγὲς καὶ οἱ ἐκβιασμοὶ – ἦταν γνωστὰ τὰ ὀνόματα τῶν ἐκβιαστῶν! – εἶχαν δημιουργήσει ἕνα γενικὸ κλίμα ἀνασφάλειας. Οἱ ἀναφορὲς τῶν ξένων Προξένων τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας (μὲ πρῶτη τὴν φιλοβουλγαρικὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἀγγλοῦ Προξένου μὲ τηλεγραφήματα τῆς 7ης καὶ 10ης Αὐγούστου) καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενεῖου τοῦ Μοναστηρίου ἀποτυπώνουν τὴν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς. Συμμορίες Βουλγάρων κατέλαβαν τὸ Κρούσοβο λεηλατώντας τὰ ἑλληνικὰ σπίτια. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς στάλθηκε γιὰ τὴν καταστολή τῆς ἐξεγέρσεως. Οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες ἔβαλαν φωτιά στὴν ἑλληνικὴ συνοικία γιὰ νὰ μὴν φανοῦν οἱ λεηλασίες τῶν Βουλγάρων (366 οἰκίες καὶ 203 μικτὰ κα-

ταστήματα λεηλατήθηκαν). Ἡ Μητρόπολη, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τὸ σχολεῖο πυρπολήθηκαν, ἐνῶ ἀνέπαφη εἶχε παραμείνει ἡ βουλγαρική συνοικία καὶ κανένας Βούλγαρος δὲν σκοτώθηκε.

Σήμερα οἱ πολὺ καλές, φιλικές καὶ εἰρηνικές σχέσεις μας μὲ τὴν Βουλγαρία καὶ τοὺς ἄλλους γειτονικοὺς λαοὺς μᾶς κάνουν νὰ ξεχνοῦμε τὰ τραγικὰ αὐτὰ γεγονότα. Χρειάζεται ὁμως νὰ τὰ συγκρατοῦμε στὴν μνήμη μας. Μόνο τότε ἐκτιμοῦμε τὸ πολὺτιμο ἀγαθὸ τῆς εἰρήνης, ὅταν γνωρίζουμε τί στοίχησε ἡ κατάκτησή του.

Δὲν ἐδραιώνεται ἡ εἰρήνη στὴν ἐξασθένηση τῆς ἱστορικής μνήμης ἀλλὰ στὴν διατήρησή της. Εἶναι ἀγαθὸ πὺν δὲν δωρίζεται ἀλλὰ κατακτᾶται.

Ἡ συγκροτημένη μονογραφία τῆς κ. Ἡλιάδου-Τάχου γιὰ τὸ Κρούσοβο, μὲ τὴν χρῆση κρατικοῦ ἀλλὰ καὶ ἰδιωτικοῦ ἀρχείου συμβάλλει στὴν γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ Βορρᾶ, καὶ ἐπιτρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ ἱστορία δὲν εἶναι χῶρος ὑποκειμενικῶν ἐρμηνειῶν καὶ ἐπιλεκτικῆς ἀντιμετωπίσεως.

Οἱ ἰδέες μας μπορεῖ νὰ ἀκολουθοῦν τὶς τάσεις τοῦ συρμοῦ. Τὰ ὅσα ὁμως συνέβησαν εἶναι γεγονότα στὴν κυριολεξία. Ἄς μὴν μᾶς ἐγκαταλείπει αὐτὴ ἡ σκέψη στοὺς καιροὺς πὺν ζοῦμε.

Γενική Γραμματεὺς τῆς ΕΜΣ
(ἕως 30.09.2007)

ΤΕΡΕΖΑ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ

Παντελής Μ. Νίγδελης, Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου τοῦ Θεσσαλονικέως – Ἄλληλογραφία (1880-1912), Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν [Ἐπιστημονικὰ Πραγματεῖαι, Σειρὰ Φιλολογική καὶ Θεολογική, ἀρ. 19], Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 364.

Ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου (1859-18.1.1914) ὑπῆρξε μίᾳ ἐκπληκτικῆ μορφῇ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τὸ ζητούμενο, ὅπως γράφει προλογικά ὁ συγγρ., εἶναι ἡ σύνθεση μίᾳς μονογραφίας γιὰ τὸν βίῳ καὶ τὸ ἔργο του, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπανεκδοσὴ τοῦ συνολικοῦ ἔργου του, μὲ τὴ δυσκολία ὅτι πολλὲς μελέτες του ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ δυσπρόσιτα, σήμερα, περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες πὺν ἀναφέρονται σὲ ποικιλία θεμάτων: ἀρχαιολογία, ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως, κλασική καὶ βυζαντινὴ φιλολογία, τοπική ἱστορία. Πρὸς τὸ ζητούμενο τῆς συνθέσεως αὐτῆς τῆς μονογραφίας συμβάλλει καὶ ἡ δημοσίευση τῆς ἀλληλογραφίας του, ἡ ὁποία, ἀναμφιβόλως, ἀποτελεῖ πολὺτιμη πηγή τόσο γιὰ τὴ σύνθεση τῆς μονογραφίας, ὅσο καὶ γιὰ τὴν προώθηση τῶν γνώσεών μας σὲ πολλὰ, ἐπὶ μέρους, θέματα πὺν ἀναδεικνύουν ἀκόμη καὶ ζητήματα ἐθνικοῦ ἐνδιαφέροντος σὲ μίᾳ περίοδο πὺν πολλὰ προβλήματα ἀπασχολοῦσαν τὸ μικρὸ ἑλλαδικὸ κράτος. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Π. Παπαγεωργίου πρέπει νὰ εἶναι πολὺ πλούσια καὶ εἶναι κρῖμα πὺν τὸ ἀρχεῖο του πὺν φυλασσόταν στὸ Χαρίσειο Γηροκομεῖο κἀηκε κατὰ τὴ μεγάλη πυρκαγιά τοῦ 1917, ἀλλὰ χάρη στὴ μελέτη τοῦ συγγρ. ἔχουμε τώρα ἐκδεδομένες 152 ἐπιστολές πὺν ἔστειλε καὶ ἔλαβε ὁ Θεσσαλονικεὺς λόγιος κατὰ τὴν περίοδο 1880-1912. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολές, ἐπιστολικά δελτάρια, ὑπομνήματα τοῦ Π. Παπαγεωργίου καὶ τῶν παραληπτῶν τῶν ἐπιστολῶν του χωρὶς, φυσικά, νὰ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ ἀλληλογραφία πὺν ἐκδίδεται ἐδῶ εἶναι πλήρης, ἀφοῦ τὰ ἀρχεῖα τῶν παραληπτῶν τῶν ἐπιστολῶν του εἴτε ἔχουν καταστραφεῖ εἴτε λανθάνουν σὲ ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα.

Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Π. Παπαγεωργίου ἀπευθύνεται πρὸς τὴν ἱστορική ἐφημερίδα τῆς Τεργέστης *Κλειώ*, σταλμένη ἀπὸ τὴν Ἰένα τὴν 4/16 Ἰουνίου 1880 καὶ ἡ τελευταία πρὸς τὸν ἀρχιμανδριτὴ Καλλίνικο Νικολαῖδη, ἡγού-

μενο τῆς Μονῆς Βλατάδων ἀπὸ 1-3 Αὐγούστου 1912. Στὴν ἀλληλογραφία προστίθενται δύο παραρτήματα: τὸ πρῶτο, μὲ σύνολο δέκα ἐπιστολῶν ποὺ ἀφοροῦν τῇ Μ. Βλατάδων, ἀποστολέα τὸν ἡγούμενο Νικολαΐδη καὶ τὸν Π. Παπαγεωργίου νὰ ἔχει τὴν εὐθύνη τῆς ἀλληλογραφίας, καὶ τὸ δεύτερο νὰ περιλαμβάνει τρεῖς ἐπιστολές τοῦ Δημ. Ράλλη, Ἐπιτομοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν (1903), τοῦ Λάμπρου Κορομηλά, Γ. Προξένου Θεσσαλονίκης (1904) καὶ τοῦ Φιλίππου Κοντογούρη, διευθύνοντος τὸ Γ. Προξενεῖο Θεσσαλονίκης (1907), ἀναφερόμενες στὴ σχέση τοῦ Π. Παπαγεωργίου μὲ Ἕλληνες προξένους τῆς Θεσσαλονίκης τὴν κρίσιμη περίοδο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος.

Στὶς ἐπιστολές τοῦ ὁ Π. Παπαγεωργίου γράφει γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Φιλεκαπαιδευτικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης ποὺ κατεῖχε συλλογὴ ἐπιγραφῶν, γιὰ τὶς συνεργασίες τοῦ μὲ ἔγκυρα περιοδικά, ἑλληνικά (*Ἀθήναιον*, *Ἀθηνᾶ*, *Παρνασσός*, *Ἑστία*) καὶ ξένα (*Byzantinische Zeitschrift*, *Jarbücher für Classische Philologie*, *Vremennik*), καθὼς καὶ μὲ ἔγκριτους ἔρευνητὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ καὶ ἐκδότες ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν ἔκδοση ἀρχαιοελληνικῶν καὶ βυζαντινῶν κειμένων· γράφει, ἐπίσης, γιὰ τὶς παρεμβάσεις τοῦ γιὰ διορθώσεις καὶ σχόλια σὲ ἐκδόσεις κειμένων ἀπὸ ὁμοτέχνους τοῦ, γιὰ τὶς αἰτήσεις τοῦ γιὰ τὴν πρόσληψή τοῦ ὡς διδασκάλου στὸ Διδασκαλεῖο Θεσσαλονίκης καὶ τὰ ἑλληνικά σχολεῖα τοῦ Μοναστηρίου τῆς Ἄνω Μακεδονίας, γιὰ τὶς προτάσεις τοῦ γιὰ τὴ βελτίωση τῶν σχολικῶν προγραμμάτων στὰ σχολεῖα τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, καθὼς καὶ γιὰ τὰ προβλήματά τοῦ στὰ ἑλληνικά σχολεῖα τοῦ Μοναστηρίου, τῶν Ζαριφείων τῆς Φιλιππουπόλεως· στὴν ἀλληλογραφία τοῦ ἀναφέρονται εἰδήσεις τοῦ περὶ τῶν ἔρευνῶν τοῦ γιὰ συλλογὴ ἐπιγραφῶν στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς σὲ ἐπιστολές τοῦ πρὸς Καθηγητὲς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀπαντήσεις τοὺς πρὸς τὸν ἴδιο, τὰ προβλήματα τῶν ἑλληνικῶν σχολείων –στὶς Σέρρες γιὰ παραδειγμα–, καθὼς καὶ οἱ ἀναζητήσεις τοῦ πρὸς ἀνακάλυψη ἐπιγραφῶν, χειρογράφων, κωδίκων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου στὶς Σέρρες, τὴ Φιλιππούπολη, τὴ Θεσσαλονίκη, τὴ Μυτιλήνη. Δὲν λείπουν ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ οἱ ἐπιστημονικὲς διαφορὲς τοῦ Π. Παπαγεωργίου μὲ διαπρεπεῖς φιλόλογους τῆς ἐποχῆς τοῦ (Γρηγ. Βερναρδάκης, Ν. Πολίτης, Β. Μυστακίδης κ.α.), οἱ εἰδήσεις τοῦ γιὰ ἔρευνες στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνησυχία τοῦ γιὰ τὰ ἐθνικὰ θέματα ποὺ ἀποτυπώνονται σὲ ἐπιστολές τοῦ πρὸς Ἕλληνες πολιτικούς, κυρίως τὸν Στέφ. Δραγούμη, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς τῆς Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Σερβίας στὴ Μακεδονία. Τὸν ἀπασχολοῦσε, ὡσαύτως, τὸ Μακεδονικὸ Ζήτημα, ὁ θάνατος τοῦ Παύλου Μελά, ἀλλὰ καὶ ἡ διάσωση τῶν ἐθνικῶν κειμηλίων καὶ ὑπενθύμιζε στοὺς παραλήπτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μελέτες διακεκριμένων ξένων ἐπιστημόνων γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, ποὺ ἀποδεικνύουν, ὅπως ἔγραφε, τὴν ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας· ἐξέφραζε, ἐπίσης, τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ γιὰ τὴ συνεργασία τοῦ μὲ τὸν Ch. Diehl καὶ τὸν Le Tourneau, οἱ ὁποῖοι, μὲ ἑλληνικούς πόρους, σχεδίαζαν τὴ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης σ' ἐποχὴ κρίσιμη γιὰ τὴ Μακεδονία (1907), ποὺ εἶχε καταστήσει *ἀληθὲς μακελεῖον... ὑπὸ τῶν ἀποτόκων τοῦ Κρούμου*. Σὲ ἄλλες ἐπιστολές τοῦ διαβάζουμε γιὰ τὴ στήριξη τοῦ Π. Παπαγεωργίου πρὸς τοὺς Σιναΐτες μοναχοὺς στὴ διαμάχη τοὺς μὲ τὸν βυζαντινολόγο Η. Γρέγοιρ ποὺ ἀπὸ σιναΐτικὸ κώδικα ἐξέδωσε *Βίον καὶ πολιτείαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἐμφανίζεται συχνὰ ἰδίως σὲ ἐπιστολές τοῦ πρὸς τὸν

Krumbacher, ἐνῶ σὲ ἄλλες καταγράφονται οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴ μέθοδο καὶ τὸν σκοπὸ τοῦ *Θησαυροῦ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, τοῦ γνωστοῦ, ἔπειτα, ὡς *Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ*. Ὁ συγγρ. θέτει, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Π. Παπαγεωργίου, τὸ πρόβλημα ἂν ὁ Θεσσαλονικεὺς λόγιος ἀνέλαβε, τελικῶς, καθήκοντα καθηγητοῦ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, στὸ ὁποῖο διορίσθηκε χάρις στὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐκτίμησή του πού ἔτρεφε πρὸς αὐτὸν ὁ Μακεδὼν πρωθυπουργὸς Στέφ. Δραγοῦμης (ci. 1910). Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὑπῆρχε τὸ πρόβλημα τῆς ὑγείας τοῦ Π. Παπαγεωργίου, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποῖου φαίνεται ὅτι ἀρνήθηκε τὴ θέση αὐτή, χωρὶς, ὡστόσο, νὰ παύσει νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἀγαπημένα θέματά του, ὅπως στὴ δεδομένη ἐποχὴ ἦταν ἡ συλλογὴ γλωσσικοῦ ὕλικου γιὰ τὸ *Ἱστορικὸ Λεξικό*, ἀλλὰ καὶ τὸ Κουτσοβλαχικὸ Ζήτημα, ἔναντι τοῦ ὁποῖου εἶχε ἰδιαίτερη εὐαισθησία λόγῳ τῆς Ἑλληνοβλαχικῆς καταγωγῆς του ἀπὸ τὸ Κρούσοβο τῆς Ἄνω Μακεδονίας. Ἔτσι μποροῦσε νὰ κρίνει μελέτες Ρουμάνων συναδέλφων του (Caridan) πού προσπαθοῦσαν νὰ προωθήσουν τὴ ρουμανικὴ προπαγάνδα στὴ Μακεδονία, γεγονὸς πού τὸν ἀνησχοῦσε καὶ ἔγραφε ἐπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἰωάνη Δραγοῦμη.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Π. Παπαγεωργίου ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ τὴ σπουδαιότητα τῆς ἀλληλογραφίας του στὴν ὁποία μνημονεύονται σημαίνουσες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς: Στέφ. Κουμανούδης, ὁ ἐθνικὸς ἱστοριογράφος Κ. Παπαρηγόπουλος, Γρηγ. Βερναρδάκης, Κ. Krumbacher, Γ. Ν. Χατζηδάκις, ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ἀθανάσιος Μεγακλῆς, ὁ Πατριάρχης Ἰωακεῖμ ὁ Γ', οἱ πολιτικοὶ Στέφ. Δραγοῦμης, Ἀλέξ. Σκουζές, κ.ἄ. Ἀντικείμενο τῶν ἐπιστολῶν του καὶ τῶν ἀπαντήσεων τῶν παραληπτῶν τους ἦταν διάφορα φιλολογικὰ ζητήματα καθὼς καὶ ἡ συνεργασία του μὲ ἔγκριτα ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικὰ γιὰ ἐκδόσεις ἐπιγραφῶν, κεμένων, φιλολογικῆς καὶ ἄλλης διορθώσεως· ἐπίσης ἦταν ἡ συλλογὴ γλωσσικοῦ ὕλικου, τὸ θερμὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ διάσωση τῶν ἐθνικῶν κεμηλιῶν – ὁ ἴδιος ἦταν καὶ συλλέκτης – ἢ ἀναζήτησις ἐπιγραφῶν, ἡ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὰ σχολεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Μοναστηρίου, τῆς Μυτιλήνης, ἢ ἀγωνία γιὰ τὰ ἐθνικὰ θέματα, ἡ ἐργασία του στὸ *Ἱστορικὸ Λεξικό*. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του προκύπτει ἡ φιλοπονία του, ἡ γλωσσομάθειά του, τὸ καλῶς ἐννοούμενο σχολαστικὸ πνεῦμα του στὰ φιλολογικὰ ζητήματα, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴ Μακεδονία.

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Π. Παπαγεωργίου, πού ἐξέδωσε μὲ μόχθο πολὺν ὁ συγγρ., πλαισιώνεται μὲ σχόλια καὶ τὴν ἀπαραίτητη Βιβλιογραφία, ἀλλὰ καὶ τὴ μετάφραση τῶν γερμανικῶν κεμένων – ἐπιστολῶν πού φιλοπόνησε ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. γιὰ νὰ διευκολύνει τὸν μὴ γερμανομαθῆ ἀναγνώστη. Τελικῶς, μὲ τὴν ἐκδοση τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Π. Παπαγεωργίου ὁ συγγρ. τῆς δίδει τὴ δυνατότητα ὄχι μόνον νὰ γνωρίσουμε ἕναν ἐκ τῶν σοφοτέρων ἀνδρῶν τοῦ Ν. Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχουμε ἀπαντήσεις σὲ ποικιλία θεμάτων, ἱστορικῶν, φιλολογικῶν, ἀρχαιολογικῶν. Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικό, συναφὲς μὲ πρόσωπα καὶ πράγματα πού ἀναφέρονται στὴν ἀλληλογραφία του.

κυρίως, στον δυτικομακεδονικό χώρο και ιδιαίτερος στη νεώτερη ιστορία του. Όπως δεικνύει και ο τίτλος του βιβλίου, αντικείμενο της έρευνας του είναι αυτή τη φορά η Σέλιτσα, από την οποία και κατάγεται. Σκοπός του συγγο. είναι να αναδείξει, μέσω των σελίδων του, την προσφορά της Σέλιτσας στον Μακεδονικό Άγώνα, γι' αυτό και συγκέντρωσε πλήθος προφορικών μαρτυριών ήδη από το 1950, ενώ ο ίδιος ήταν μαθητής Γυμνασίου και πολλοί εκ των Σελιτσιωτών πρωταγωνιστών του αγώνος ζούσαν ακόμη. Οί προφορικές μαρτυρίες, άλλωστε, αποτελούν, με όλα τα μειονεκτήματά τους, ικανό υλικό για την τεκμηρίωση γεγονότων που αποκτούν μάλιστα ιδιαίτερη αξία στις περιπτώσεις εκείνες που συμπίπτουν με αρχειακές πηγές. Ο συγγο. το πετυχαίνει αυτό, καθώς αξιοποιεί τις προφορικές μαρτυρίες των συγχωριανών του σε συνδυασμό με το αρχειακό υλικό, το αποκείμενο στα αρχεία του Ίδρυματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, στο Μουσείο του Μακεδονικού Άγώνος, στο Αρχείο της Διευθύνσεως της Ιστορίας Στρατού, στο όμολόγό του του Υπουργείου των Έξωτερικών, καθώς και σε ιδιωτικά αρχεία.

Μετά από έκτενη εισαγωγή για τα προηγηθέντα του Μακεδονικού Άγώνος – όπου χαρακτηριστικό είναι το έγγραφο προκρίτων της Σέλιτσας από 6 Σεπτεμβρίου 1896, άπευθυνόμενο προς τις τουρκικές αρχές και τον Έλληνα Πρόξενο της Θεσσαλονίκης (:) και όπου ο λόγος για τον βιασμό νεαρής Σελιτσιώτισσας και συγγενών της και ή έκκληση λήψεως μέτρων ασφαλείας–, σε ένα άλλο υποκεφάλαιο του βιβλίου του ο συγγο. κάμει λόγο για τη βουλγαρική οργάνωση στη Σέλιτσα και την περιοχή της με τη φανατισμένη τριάδα Χριστόφ - Παπατράϊκωφ - Παπαστεφώφ που δραύσε ως το 1900 και μετά από αυτούς ο Μήτρος Βλάχος, ο Βασίλ Τσακαλάρωφ, ο Νικολώφ, ο Στεφώφ κ.ά., οί όποιοι προσπάθησαν να διαδώσουν τον σλαβισμό στη Σέλιτσα (μέσα Μαΐου 1902), προσπάθεια στην όποία απέτυχαν χάρη στη γενναία αντίσταση των κατοίκων, με έπικεφαλής τους μουχτάρηδες Γεώργιο Τσιατσιάνη, τον ιατρό Χαρ. Άναστασιάδη, τον παπα-Πώργη Δαφίνη ή Παπαχαντζιάρα και την ένοπλη όμάδα των Νικόλα και Πάννη Κόλια, Βασ. Χειμάρα, Πάννη Κορμά, Δημ. Καραμήτσιου και Πάννη Χασιώτη. Παρά την άποτυχημένη προσπάθειά της, ή Βουλγαρική Έξαρχία έπεχειρήσε, εκ νέου, να δημιουργήσει σλαβικό πυρήνα στη Σέλιτσα στα μέσα Ιουλίου του 1902.

Ένδιαφέρον παρουσιάζει και το υποκεφάλαιο στο όποιο ο συγγο. εξετάζει τη δημιουργία της πρώτης Έπιτροπής Άμύνης στη Σέλιτσα από τον Ίωνα Δραγούμη, άποτελούμενη από τους Δημητράκη Οίκονομίδη, Παπα-Πώργη Δαφίνη (Παπαχαντζιάρα) και Δημ. Τσιάρα. Σε ένα άλλο υποκεφάλαιο του βιβλίου του ο συγγο. διορθώνει τη μέχρι τουδε βιβλιογραφία που ήθελε τον Παύλο Μελά να έχει έπισκεφθεί τη Σέλιτσα· το όρθό είναι, μάς προτείνει ο συγγο., ότι τη δυτικομακεδονική κωμόπολη έπισκέφθηκε ο Κοντούλης· και αυτά έπί τη βάσει προφορικών μαρτυριών (του μακεδονομάχου Θωμά Καρούζα), αλλά και έπιστολής του Παύλου Μελά, κατά τη δεύτερη περιοδεία του στη Δυτική Μακεδονία (10 Ιουλίου–3 Αύγουστου 1904), σύμφωνα με την όποία ο Μελάς απέστειλε στη Σέλιτσα τον Σιατιστηνό καθηγητή Παπία, με σκοπό να ενισχύσει το φρόνημα των κατοίκων της. Για την τρίτη, και τελευταία, έξοδο του Μελά ο συγγο. υπενθυμίζει ότι στο σώμα έξ 28 άνδρων, που είχε καταρτίσει στη Λάρισα, συμμετείχαν και οί Σελιτσιώτες Χρήστος Ζωΐδης, Δημ. Καραμήτσιος και Βασ. Χειμάρας. Οί Σελιτσιώτες Παπαχαντζιάρας και Δημ. Οίκονομίδης έπισκεύθηκαν στη Χρούπιστα τον Παύλο Μελά. Στη φονική μάχη της Στάτιστας, όπου έφρονεύθη ο Μελάς, πολέμησαν και οί Σελιτσιώτες Νικ. Κόλιας και Φωτ. Χασιώτης που άνήκαν στο σώμα του Καραλίβανου. Τον Μελά διαδέχτηκε ο Γ. Κατεχάκης (καπετάν Ρούβας), ο όποιος συνεργάσθηκε με τους Σελιτσιώτες Ίω. Βλαχονάτιο που

ὑπῆρξε ὁδηγὸς τοῦ σώματος Κατεχάκη, Χαρ. Ἀναστασιάδη ἱατροῦ, καὶ Βασ. Κωνσάντους, ἐπίσης ὁδηγό.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ὁ συγγρ. κάμει λόγο γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1905 καί, σὲ ὄ,τι ἀφορᾷ τὴ δράση τοῦ Τσόντου-Βάρδα στὴ Σέλιτσα, ἀσχολεῖται λεπτομερειακῶς μὲ τὴ δυσκολία τοῦ Βάρδα νὰ σχηματίσει ἐπιτροπὴ ἀγῶνος ἐξαιτίας, κυρίως, τῶν διαφορῶν τῶν δύο ἀντιμαχομένων μεριδῶν· τελικῶς τὸν Φεβρουάριο τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ Βάρδας ὤρτισε τὴν ἐπιτροπὴ ἀγῶνος στὴ Σέλιτσα. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Βάρδας, μὲ τὸ σῶμα ἔδρασε ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα στὰ χωριὰ Βοΐου καὶ Γρεβενῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, γράφει ὁ συγγρ., ἡ Σέλιτσα σταδιακῶς ἀναβαθμίσθηκε ὡς σημαντικό κέντρο δράσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος καὶ αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη πού πραγματοποιήσε ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. στὸ ἀρχεῖο τοῦ Τσόντου-Βάρδα καὶ σὲ ἄλλα ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα. Ὁ συγγρ. στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ γράψει καὶ γιὰ διάφορες ἀρνητικὲς ἐκφάνσεις τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος, ὅπως ἦταν ἡ ἀντιπαλότητα, εὐτυχῶς, σπανίως ἐκδηλούμενη μεταξὺ ἐντοπίων Μακεδονομάχων καὶ Κρητῶν, καὶ οἱ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες πού ὁδηγοῦσαν συχνὰ σὲ ἄστοχες ἐνέργειες σὲ βάρους τοῦ ἐντοπίου ἑλληνικοῦ στοιχείου κ.ἄ. Ἔχει, ὡσαύτως, τὴν εὐκαιρία ὁ συγγρ. νὰ κάμει λόγο γιὰ τὰ δρομολόγια πού ἀκολουθοῦσαν τὰ ἔνοπλα ἑλληνικὰ σώματα στὴν περιοχή Σέλιτσας, γιὰ τὴν τροφοδοσίᾳ τους, τὴ διακίνηση τοῦ πολεμικοῦ ὕλικου, τὶς σχέσεις συνεργασίας μὲ τὶς τοπικὲς ἐπιτροπὲς ἀγῶνος, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐμφανιζόμενες, ἐνίοτε, διαφωνίες μεταξὺ γνωστῶν Μακεδονομάχων· ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἀναφέρει τὴν ἀπρεπὴ συμπεριφορὰ τοῦ πασίγνωστου Παπαδράκου (Χρυσοστόμου Χρυσομαλλίδη) ἀπέναντι στὸν πρωτοσύγκελλο Παπαθωμᾶ, ἐκ τῶν δραστηρίων Σελιτσιωτῶν. Διεξοδικὸ λόγο κάμνει ὁ συγγρ. γιὰ τὴ μάχη στὸ Μουρίκι (22 Ἀπριλίου 1905), ὅπου ἔνοπλα ἑλληνικὰ σώματα ἐπέφεραν σημαντικὲς ἀπώλειες στὸν τουρκικὸ στρατό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐνταθοῦν οἱ διώξεις τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων ἐκ μέρους τῶν Τούρκων καὶ νὰ μειωθεῖ, ὡς ἐπακόλουθο, ἡ δράση τῶν Ἑλλήνων στὴ Δυτ. Μακεδονία τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1905. Ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ, πάντως, στὶς σελίδες αὐτὲς τοῦ βιβλίου του τὴ διαρκῆ κινητικότητα τοῦ καπετὰν Βάρδα στὴ Σέλιτσα, τὴ Σιάτιστα, τὴ Γαλατίνη, τὴ Βλάστη, τὸ Κωσταράτζι, τὴν Πιπιλίστα κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνδρῶν τοῦ σώματός του, τῶν ὁποίων ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ τὴν προσωπικὴ τους διαδρομὴ στὴ Δυτ. Μακεδονία, καθὼς καὶ τὴ δυσάρεστη πλευρὰ τοῦ ἀγῶνος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ἔλειψαν ὁ φατριασμός, ἡ ὑπονόμευση, οἱ διαβολὲς καὶ οἱ ἐν γένει ἐσωτερικὲς προστριβὲς πού ἐκδηλώνονταν εὐκαίρως – ἀκαίρως στοὺς κόλπους τῶν ἐπιτροπῶν ἀγῶνος. Ἡ δυσάρεστη πραγματικότητα ὁδήγησε, τελικῶς, σὲ ρήξη τὸν Βάρδα μὲ τὴν ἐπιτροπὴ τῆς Σέλιτσας τὸν Ἰούνιο τοῦ 1905, ἐξαιτίας τῆς κατακρατήσεως ὄπλου ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ, χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ πρώτου. Παρόμοιο ἐπεισόδιο συνέβη μεταξὺ Σελιτσιωτῶν καὶ Σιατιστινῶν ἀγωγιατῶν πού παρέδιδαν ἑλλιπὲς πολεμικὸ ὕλικὸ στοὺς πρώτους, καὶ τὸ ὁποῖο ἔλαβε χώρα στὰ τέλη Ἰουνίου 1905, ὅταν ὁ Βάρδας ἐπέστρεψε στὴν περιοχή τῆς Σέλιτσας. Τότε συνέβη καὶ ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας – ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς διχονοίας καὶ τοῦ φατριασμοῦ – τοῦ ἱατροῦ Χαρ. Ἀναστασιάδη, ἐκ τῶν δραστηρίων παραγόντων τῆς ἐπιτροπῆς Σέλιτσας, τὸν ὁποῖο δολοφόνησε ὁ Παπαχαντζιάρης πού πρωταγωνιστοῦσε, καὶ αὐτός, στὸν ἀγῶνα. Τελικῶς, ὁ Βάρδας, κινούμενος πάντοτε στὴν εὐρεῖα περιοχή Βοΐου – Σισανίου, ἤλθε στὴ Σέλιτσα, συμφιλίωσε τὶς ἀντιμαχόμενες παρατάξεις, διόρισε ἐπιτροπὴ κοινῆς ἀποδοχῆς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἀναχώρησε γιὰ τὰ Κορέστια. Ὁ συγγρ. παραθέτει τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς, ἐπιμένοντας, μάλιστα, καὶ σὲ παράθεση πληροφοριῶν πού ἔλαβε ἀπὸ γηραιούς, πλέον, πληροφοριοδότες, ὅπως ὁ

μπάρμπα-Πάννης Βιλανιώτης (Λάμπρου) και ο μπάρμπα-Ζήκος Κορμαΐς. Παρόλα τούτα, η διχόνοια συνεχίσθηκε στη Σέλιτσα, με πρωταγωνιστές τόν Πρόεδρο της Έπιτροπής Άθαν. Κουκουλά από τη μία, και τόν Ζωΐδη και Κ. Βενιαμίν από την άλλη. Και στά επόμενα υποκεφάλαια ο συγγρ. παρακολουθεί τόν Βάρδα ως τόν Νοέμβριο του 1905, όποτε ο Κρητικός Μακεδονομάχος ανεχώρησε για τήν Άθήνα, έχοντας έδραιώσει τις έλληνικές θέσεις στη Δυτ. Μακεδονία.

Στο κεφάλαιο Δ' ο συγγρ. καταγράφει τά γεγονότα του 1906 με τήν άφιξη νέων σωμάτων και τή δράση τους, όπου πρωταγωνίστησαν ο άνθυπολοχαγός Πεζικού Άντώνιος Βλαχάκης (καπετάν Λίτσας), ο συνάδελφός του Κωνστ. Πούλος (καπετάν Πλάτανος) και ο έπιλοχίας Πυροβολικού Βασ. Σταυρόπουλος. Ο συγγρ. έδω, πέραν τής ήρωϊκής δράσεως των έλληνικών σωμάτων στην περιοχή, άνιχνεύει ένα τραγικό έπεισόδιο εκείνης τής χρονιάς, τής σφαγής τριών άνδρων του σώματος του καπετάν Πλατάνου, των Μαντζοπούλου, Μπασδέκη και Γκουσόπουλου, με διαταγή του ίδιου του άρχηγού τους, ο όποιος τούς έθεώρησε υπόπτους βουλιγαρισμού. Ο συγγρ., με βάση άρχειακές πηγές, άποκαθιστά τή μνήμη των τριών άδικοχαμένων Μακεδόνων έξαιτίας τής άπειρίας του νέου Έλληнос άξιωματικού. Κατά τά άλλα, ο συγγρ. άσχολείται με τήν παρουσία στη Σέλιτσα του σώματος του Δικώνυμου Μακρής, ο όποιος άντικατέστησε τόν Τσόντο-Βάρδα, αλλά και εκείνου του καπετάν Φούφα· και τά δύο σώματα, όπως και τά προηγηθέντα, φιλοξενούνταν συχνά στη μονή του Άγίου Άθανασίου τής Σέλιτσας, όπου μάλιστα οί όπλαρχηγοί δέχονταν συνήθως τά μέλη τής έπιτροπής του άγώνος. Τήν άνοιξη του 1906 έφθασαν στη Δυτ. Μακεδονία νέα ένοπλα έλληνικά σώματα, μεταξύ των οποίων και αυτά του Γεωργίου Βολάνη, -ο όποιος περτώντας από τή Σέλιτσα, άνέβηκε στο Μορίχοβο-, του Παύλου Γύπαρη, του Γρηγορίου Φαληρέα (καπετάν Ζιάκα), του καπετάν Φούφα και άλλα, που συνιστούσαν ένα σύνολο 1.500 άνδρων. Στά μέσα Ιουνίου του 1906 επέστρεψε στη Δυτ. Μακεδονία ο καπετάν Τσόντος-Βάρδας ως γενικός, πλέον, άρχηγός των έλληνικών δυνάμεων στο βιλαέτι Μοναστηρίου, υπό τó ψευδώνυμο Γεώργιος Σφήκας, αλλά μακριά από τή Σέλιτσα και τó Σισάνι, συνεργαζόμενος, πάλι, με τόν Σελιτισιώτη Νικ. Καζαντζή (Μπακαρτζή). Τήν ίδια έποχή στη Σέλιτσα δρούσε ο καπετάν Βάσος Ρόζας-Βρόντας (Παπās Βασίλειος), ενώ τόν Σεπτέμβριο του 1906 ή Σέλιτσα έχασε έναν γνήσιο άγωνιστή, τόν διδάσκαλο Γεώργιο Χ'ΐωανίδη (Μπίλλη), που πέθανε από πνευμονία. Χαρακτηριστικό των γεγονότων τής έποχής είναι τó έπεισόδιο με τις φωτογραφίες Μακεδονομάχων, που εύτυχως δέν είχαν έμφανισθει, και τούς όποιους είχε φωτογραφήσει ο Δημ. Χατζόπουλος από τή Σέλιτσα, που καταγγελθείς εύρέθη σέ τουρκικό άστυνομικό τμήμα, αλλά πρόλαβε και τις κατέστρεψε, όπως ο ίδιος κατέγραψε στο Ήμερολόγιο του Ν. Σφενδόνη τó 1952 καθώς και στο Γ. Μόδη. Τó 1906, τó πλέον κρίσιμο του Άγώνος, ο καπετάν Ζιάκας ώρισε νέα έπιτροπή στη Σέλιτσα και με άναλυτική έκθεσή του υπό τήν ιδιότητά του ως άρχηγού τής περιοχής Σιάτιστας - Κόντσιου - Σέλιτσας, έξέθετε τήν κατάσταση στην περιοχή. Ο συγγρ. παρακολουθεί τις δραστηριότητες του Ζιάκα στη Σέλιτσα, ο όποιος άναμειγνυόταν μέχρι και στά κοινοτικά ζητήματά της και τις άντιμαχόμενες κοινοτικές παρατάξεις της. Ο συγγρ. παραθέτει έδω πολλές χρήσιμες πληροφορίες για τήν όργάνωση τής Σέλιτσας και τή συμμετοχή των άπλων κατοίκων της που δρούσαν ως όδηγοί, πληροφοριοδότες, σύνδεσμοι, κατασκευαστές κρυψώνων, αλλά και άλλων που διέθεταν τά σπίτια τους για καταλύματα άνταρτών ή φιλοξενούσαν καπεταναίους καθώς και άλλων, έπαγγελματιών, ραπτών και τσαγκάρηδων που δούλευαν για τις ανά-

γκες τών ανταρτών. Στη Σέλιτσα ζούσαν, τότε, και οί ίατροί Λουκάς Χ΄΄Ιωαννίδης και Χαρ. Άναστασιάδης πού περιποιούνταν τούς τραυματίες τών επιχειρήσεων στα Κορέστια. Η μονή του Άγίου Άθανασίου τής Σέλιτσας φιλοξένησε σχεδόν όλα τά ένοπλα έλληνικά σώματα πού ανέβαιναν στη Δυτ. Μακεδονία, τά Κορέστια, τó Μορίχοβο, τήν Κορυστά. *Οί γέροι μās μολογοῦσαν ότι οί σανίδες στα πατώματα τής παλιάς Κούλιας του Άγίου Άθανασίου ήταν σκούρες (μαῦρες) από τά αίματα πού είχαν στεγνώσει επάνω τους, γράφει ό συγγο.*

Στό Κεφάλαιο Ε΄ ό συγγο. ασχολείται με τά γεγονότα του 1907, πού σταδιακώς έδιδαν σαφή υπεροχή τών έλληνικών σωμάτων, αλλά και πού στερούσαν τή Μακεδονία από έναν ξεαίρετο υπερασπιστή της, τόν μητροπολίτη Καστορίας Γερμανό Καραβαγγέλη και τόν καπετάν Φούφα, ό όποιος έφονεύθη στις 8 Μαΐου 1907. Ό συγγο. κάμει λόγο για τή σφαγή τών βαλαάδων Άμπτουλά και τήν εκδίκηση τών συγγενών τους σε βάρος Σιατιστινών και Σελτσιωτών, γεγονότα τά όποία εξιστορεΐ λεπτομερώς. Άκολούθως γίνεται εῤρεία αναφορά στή μάχη του Λεχόβου (14 Ίουνίου 1907), όπου έφονεύθη ό καπετάν Λουκάς Κόκκινος από τά Γρεβενά στή μάχη στή Λοσνίτσα (11 Ίουλίου 1907). Τόν ίδιο χρόνο ή Σέλιτσα αναβαθμίστηκε ως κέντρο του Μακεδονικού Άγώνος, αφού σε κρύπτες αποθηκεύθηκαν σημαντικές ποσότητες όπλισμού και όπου αναπτύχθηκε εῤρὸ δίκτυο έντοπίων πρακτόρων. Έξετάζεται, ώσαύτως, ή στασιμότητα στή δράση τών Μακεδονομάχων κατά τó 1907, αλλά και ή συνάντηση Βάρδα-Καραβίτη στή Σέλιτσα για τήν επαναδραστηριοποίησή τους. Τó ΣΤ΄ κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στα γεγονότα του 1908 και τó κίνημα τών Νεοτούρκων, καθώς και στή συνέχιση και τó τέλος του Μακεδονικού Άγώνος με τήν ανάθεση τής στρατιωτικής εῤθύνης από τήν κυβέρνηση Θεοτόκη στόν Παν. Δαγκλή. Γίνεται, επίσης, λόγος για τή δράση του Καραβίτη στο Μορίχοβο, του Ν. Άνδριανάκη στο Λέχοβο, του Π. Γύπαρη στα Κορέστια κ.λπ. Ό συγγο. καταγράφει με κάθε λεπτομέρεια τή δράση ενός εκάστου τών όπλαρχηγών τήν όποία ανακόπτει, με τήν παροχή γενικής άμνηστίας, τó κίνημα τών Νεοτούρκων. Στο επόμενο κεφάλαιο ό συγγο. ασχολείται με τήν κατάσταση πού δημιουργήθηκε κατά τά έτη 1909-1912, με τήν παρουσία, ώστόσο, έλληνικών και βουλγαρικών σωμάτων στή Μακεδονία, αλλά και με τόν πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, όπου οί Μακεδονομάχοι καθίστανται πολύτιμοι βοηθοί του τακτικού έλληνικού στρατού ως πρόσκοποι ό συγγο. ασχολείται, επίσης, με τήν άπελευθέρωση τής Σέλιτσας, στήν όποία πρωταγωνιστές ήσαν οί Κρήτες όπλαρχηγοί Γ. Δικώνυμος-Μακρής και Ί. Καραβίτης. Ήταν ή 14η Ώκτωβρίου 1912, ήμέρα Κυριακή. Ό συγγο. καταγράφει τά γεγονότα εκείνης τής ήμέρας τής άπελευθέρωσης, αλλά και τά όσα ακολούθησαν: τά αίματηρά επεισόδια κοντά στο Σισάνι, τή φυγή του άμαχου πληθυσμού στήν ελεύθερη, πιά, Σέλιτσα, τή μάχη στα «Πράσινα». Χρήσιμος είναι για τόν έρευντή ή κατάλογος τών Μακεδονομάχων Σελτσιωτών (23 τόν αριθμό) και τών 107 έθελοντών πού έλαβαν μέρος στις επιχειρήσεις τόν Νοέμβριο του 1912. Προς τήν ίδια κατεύθυνση ό συγγο. καταγράφει τούς Σελτσιώτες οί όποιοι κατά τόν έναν ή τόν άλλον τρόπο προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στόν Μακεδονικό Άγώνα, ως «περιφερειακά» μέλη ή ως μέλη έπιτροπών· δίδει, μάλιστα, τή βιογραφία ενός εκάστου κατ' αλφαβητική σειρά. Σημαντικά είναι, από κάθε άποψη, τά εκδιδόμενα στο Παράρτημα έγγραφα από τó αρχείο Τσόντου-Βάρδα, άποκείμενο στο Ι.Μ.Χ.Α., και τά όποία αναφέρονται ειδικώς στή Σέλιτσα. Τó βιβλίό κλείνει με τή βιβλιογραφία και τις ανέκδοτες πηγές.

Τελικώς, και αυτό τó βιβλίό του συγγο. είναι μία πολύτιμη πηγή για τήν ιστορία του Μακεδονικού Άγώνος σε μία συγκεκριμένη περιοχή, τή Σέλιτσα, γενέτειρα

του συγγραφέα. Είναι απολύτως τεκμηριωμένο καθώς στηρίζεται σε άρχαιακές πηγές, αλλά και στις προσωπικές μαρτυρίες Μακεδονομάχων Σελτσιωτών. Άξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο συγγρ., προκειμένου να παρακολουθήσει τα δρώμενα στη Σέλιτσα, ασχολείται και με τις γειτονικές περιοχές. Άναμφιβόλως, πρόκειται περί μιᾶς γενναίας συμβολῆς για μία ήρωϊκή περίοδο τῆς νεότερης ἱστορίας τῆς Μακεδονίας.

Ἄριστοτέλειο Πανεπιστήμιο

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

M. Mazower, *Θεσσαλονίκη, «Πόλη των Φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950»*, μτφρ. Κ. Κουρεμένου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 575, 62 εικ., 11 χάρτες. [Τίτλος του πρωτοτύπου: *Salonika. City of ghosts*, 2004].

Σε παλαιότερες εποχές οι πρωτοετείς φοιτητές της Ιστορίας μάθαιναν, πως επιστημονικό αλλά και ηθικό χρέος του ιστορικού είναι να «βρει τι πραγματικά συνέβη», δηλ. την αλήθεια, μακριά από κάθε πάθος και οργή και ότι αν δεν μπορέσει να βρει την αλήθεια, επειδή οι γνωστικές δυνατότητες είναι περιορισμένες, πρέπει πάντως η αναζήτησή της να αποτελεί σε κάθε περίπτωση τον μόνο σκοπό του, ακριβέστερα: να είναι στάση ζωής. Εκτός από την αντίληψη αυτή, υπήρξαν όμως ήδη από την αρχαιότητα και άλλες – όπως ότι η Ιστορία μπορεί να αποβλέπει στην τέρψη ή τον εντυπωσιασμό, ή ακόμη να είναι θεραπευαίδα προκαταλήψεως ή ιδεοληψίας. Υπήρξαν και υπάρχουν και σήμερα και, όπως γνωρίζω, τείνουν να παραμερίσουν την πρώτη.

Το βιβλίο του Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων*, μπορεί να ανήκει στη δεύτερη ή τρίτη κατηγορία, σίγουρα όμως δεν ανήκει στην πρώτη, ή σε άλλη διατύπωση, δεν θέλει να βρει «τι πραγματικά συνέβη», δηλ. την αλήθεια. Έχει ένα σαφή «προγραμματικό χαρακτήρα», όπως δείχνουν οι επιλογές των μαρτυριών (όπου και όπως γίνονται στο βιβλίο), οι σχετικές κρίσεις του αλλά και ο ίδιος ο τίτλος του βιβλίου.

«*Η ατμόσφαιρα της πόλης είναι ακόμη στοιχειωμένη από τα φαντάσματα των μεγάλων ιστορικών κοινοτήτων που τη μοιράστηκαν, από τις περιπέτειες των λαών και των ανθρώπων που συναντήθηκαν στην πολυτάραχη ιστορία της. Στη ζωντανή τους μνήμη είναι αφιερωμένο αυτό το βιβλίο*». Με αυτές τις φράσεις κλείνει το διαφημιστικό σημείωμα στο εξωτερικό περίβλημα του βιβλίου – φράσεις που αποδίδουν τις εκτενείς σχετικές δηλώσεις του συγγρ. στην Εισαγωγή [(«*η αληθινή πρόκληση δεν είναι απλά και μόνο να διηγηθείς την ιστορία αυτής της εντελώς ξεχωριστής πόλης ως ιστορία πολιτιστικής και θρησκευτικής συνύπαρξης – στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα αυτού του είδους οι από καιρό ξεχασμένες ιστορίες βρίσκουν πρόθυμα αφτιά, που τις περμένουν και τις αποζητούν – αλλά το να δεις τις εμπειρίες των Χριστιανών, των Εβραίων και των Μουσουλμάνων σαν στοιχεία μιας ενιαίας, ολιστικής ιστορικής αφήγησης*» (σ. 29)].

Τι σημαίνει «ενιαία, ολιστική αφήγηση» δεν μου είναι απολύτως κατανοητό, απολύτως σαφείς είναι όμως οι επισημάνσεις που γίνονται στις τελευταίες παραγράφους του βιβλίου: Πα την Ελλάδα «*ως μικρό κράτος που ενσωματώνεται σ' έναν ευρύτερο κόσμο... ένα άλλο μέλλον χρειάζεται ένα άλλο παρελθόν*» δηλ. όχι εκείνο που

έπλασαν οι «εθνικιστές ιστορικοί της» με «πλαστές συνέχειες και βολικές αποσιωπήσεις, από φανταστικές κατασκευές, αναγκαίες ώστε να αφηγηθούν την ιστορία του ραντεβού ενός περιούσιου λαού με τη γη που του επεφύλαξε το πεπρωμένο»... Σε αυτό το «κατασκευασμένο» παρελθόν αντιπαραθέτει ο συγγρα. με το βιβλίο του την αληθινή ιστορία της Θεσσαλονίκης, «μια ιστορία γεμάτη ταυτότητες που υιοθετήθηκαν και απορρίφθηκαν...» (σ. 554/555).

Στις «ταυτότητες» αυτές ανήκουν προφανώς ό,τι ο συγγρα. ονομάζει αλλού «φαντάσματα»: Π.χ. το πνεύμα του αγίου του Σούφι Μουσά Μπαμπά που «εθεάθη στη δεκαετία του 1930 κατά καιρούς να περιφέρεται κοντά στον τάφο του, στην άνω πόλη» τους «Τούρκους γενίτσαρους» που «ακόμη και σήμερα ιδιοκτήτες σπιτιών ονειρεύονται καμιά φορά πως κείτονται κάτω από τα υπόγειά τους»· τις ανήσυχες ψυχές που «στοιχειώνουν τις ξεχαρβαλωμένες βίλες κοντά στη θάλασσα»· ή ακόμη τα «πνεύματα που φυλούν τους θαμμένους εβραϊκούς θησαυρούς» (σ. 29). Αλλού τα φαντάσματα της Θεσσαλονίκης «σηκώνονται από τον τάφο τους και με άλλους τρόπους», δηλ. μέσα από τα τεκμήρια και αρχεία, ημερολόγια, εφημερίδες, επιστολές κ.ά. Όλα αυτά τα ερευνήσε ο συγγραφέας για να γράψει την ιστορία της Θεσσαλονίκης ως πόλης αυτών των ποικίλων ταυτοτήτων (ή «φαντασμάτων»), ακριβέστερα για να «ανιχνεύσει την μετάβασή της από τον πολυθρησκευτικό κι εξαιρετικά πολύγλωσσο οθωμανικό κόσμο... στον ρόλο της ως ομογενοποιημένον εθνολογικά και γλωσσικά προμαχώνα του εθνικού κράτους του 20ού αιώνα» (σ. 30).

Ποιοι, πότε και πού ακριβώς είδαν στην άνω πόλη το πνεύμα του αγίου Μουσά Μπαμπά δεν αναφέρει ο συγγρα., όπως δεν αναφέρει τους ιδιοκτήτες σπιτιών που ακόμη και σήμερα (!) ονειρεύονται Τούρκους γενίτσαρους ή εκείνους που βλέπουν τα «στοιχεία» στις βίλες κοντά στη θάλασσα. Νομίζω πως η ιστορική ακρίβεια θα επέβαλε να τους αναφέρει. Συγκεκριμένη αναφορά σε φαντάσματα, και μάλιστα των «ντόπιων δερβίσηδων» και Μουσουλμάνων αγίων που εμφανίζονται στις «παλιές βρύσες, στα σεβάσματα και στα πρώην τζαμιά» γίνεται στο κεφάλαιο «Η πόλη χωρίς Μουσουλμάνους» (σ. 417). Εκεί μάλιστα ο συγγρα. παραπέμπει στη μελέτη του Αιμ. Δημητριάδη «Φοίνιξ Αγήρω»: Η Θεσσαλονίκη του 1925-1935 (εκδόθηκε το 1994) με την επισήμανση ότι σε αυτήν γίνεται λόγος «για ένα παράδειγμα της δραστηριότητας των φαντασμάτων». Παραλείπει όμως να αναφέρει, ότι ο Μουσά - μπαμπά, για το φάντασμα του οποίου πρόκειται, δεν θεωρούνταν Τούρκος δερβίσης, αλλά ο Αϊ-Πιώργης που είχε μεταμορφωθεί σε Τούρκο (βλ. τη σχετική αφήγηση από Τουρκάλα στον Δημητριάδη, ό.π., σ. 205/6).

Πάντως ανεξάρτητα από αυτήν την έλλειψη τεκμηρίωσης, το ίδιο το ενδιαφέρον και η ευαισθησία για ταυτότητες και συμπεριφορές του παρελθόντος σε μία πόλη όπως η Θεσσαλονίκη, βρίσκουν αυτά καθ' εαυτά την αποδοχή από κάθε ιστορικό (και όχι μόνο). Το πρόβλημα είναι αν στη συγκεκριμένη περίπτωση υπήρχαν οι προϋποθέσεις για την ικανοποιητική, ως κάποιο βαθμό, περιγραφή και ερμηνεία τους. Τα αντικειμενικά στοιχεία δείχνουν πως δεν υπήρχαν. Δεν υπήρχαν διότι:

α) Μέσα σε μία δεκαετία (1990-2000) ο (νεαρός σχετικά) συγγρα. είχε γράψει πέντε (!) βιβλία, τρία για την Ελλάδα της προπολεμικής, κατοχικής και μεταπολεμικής εποχής, ένα για τα Βαλκάνια και ένα για τον εικοστό αιώνα της Ευρώπης. Με την Τουρκοκρατία και τον 19ο αι. ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, όπως προκύπτει από τους τίτλους των βιβλίων αυτών, δεν είχε ασχοληθεί καθόλου.

β) Από την έκδοση του τελευταίου από τα βιβλία αυτά («Οικογένεια, Έθνος και

Κράτος στην Ελλάδα, 1943-1960») που έγινε το 2000, και την αγγλική έκδοση του βιβλίου «των φαντασμάτων» (2004) μεσολαβούν τέσσερα, ακριβέστερα τρία περίπου χρόνια (εφ' όσον η εκτύπωσή του θα έπρεπε να είχε αρχίσει νωρίτερα). Με την κοινή ανθρώπινη εμπειρία ένας νέος και άσχετος ως τότε με ιστορικές περιόδους συνολικής διάρκειας πεντακοσίων ετών συγγραφέας ήταν αδύνατο να βρει, να μελετήσει και να αξιοποιήσει κριτικά τα «τεκμήρια και αρχεία» που αναφέρει αλλά και την υπάρχουσα σχετική (ελληνική και ξένη) βιβλιογραφία. (Μόνο στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης αναφέρονται 1.028 τίτλοι, στους οποίους δεν συμπεριλαμβάνονται τα γενικά έργα όπου γίνονται εκτενείς αναφορές στη Θεσσαλονίκη).

γ) Ο συγγρ. επισκέφθηκε βέβαια μερικές φορές την πόλη και διάβασε διάφορα βιβλία και άρθρα για το εβραϊκό παρελθόν της, όπως γράφει στην Εισαγωγή (σσ. 19-27), δεν έζησε όμως σε αυτήν ώστε να γνωρίζει τους ανθρώπους της και δεν μπορούσε να έχει τη βιωματική σχέση αλλά και τη σφαιρική γνώση που χρειάζεται για να είναι σε θέση να κατανοεί πρώτα και να κρίνει κατόπιν νοοτροπίες και συμπεριφορές. Και γι' αυτόν και μόνο τον λόγο κάθε ιστορικός (και όχι μόνο ιστορικός) θα δίσταζε νομίζω να γράφει ένα τέτοιο βιβλίο.

* * *

Ανέφερα εκτενώς τις αρνητικές αυτές προϋποθέσεις για να γίνουν σαφέστερα αντιληπτές οι μεγάλες αδυναμίες του βιβλίου – αδυναμίες που διαπιστώνονται εύκολα και μόνο με την απλή ανάγνωσή του. Η οικονομία του χώρου επιβάλλει να περιορισθώ στις εμφανέστερες:

(1) Ο συγγρ. δεν είναι βέβαια μεσαιωνιστής (βυζαντινολόγος ή σλαβολόγος), αλλά γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο θα έπρεπε να προβληματισθεί πριν χαρακτηρίσει τον Κωνσταντίνο (γνωστότερο ως Κύριλλο) και τον Μεθόδιο ως πρόσωπα «*σλαβικής πιθανώς καταγωγής*» (σ. 43). Γι' αυτό –όπως και για άλλα– θα προβληματιζόταν, αν είχε ζήσει, όπως αναφέρθηκε, κάποιο διάστημα στη Θεσσαλονίκη. Αλλά δεν έζησε. [Για την (ελληνική) καταγωγή των δύο ιεραποστόλων των Σλάβων βλ. Αιμ. Ταχιάου, *Η εθνικότης Κυρίλλου και Μεθοδίου κατά τας σλαβικές ιστορικές πηγές και μαρτυρίας*, Θεσσαλονίκη 1968].

(2) Από το κεφάλαιο «Ο Μακεδονικός Αγώνας» που περιέχει μόνο τρεις σελίδες, προέρχεται η ακόλουθη περιγραφή: «*Από το 1904 ως το 1908 τα ελληνικά σώματα –που συχνά απαρτίζονταν στην πραγματικότητα από εξελληνισμένους Σλάβους ή Αλβανούς ληστές πιστούς στο Πατριαρχείο– ασχολούνταν με το πατριωτικό τους έργο στα βουνά. Οι χωρικοί, απρόθυμοι, εξαναγκάζονταν να ταχθούν με τη μα ή την άλλη πλευρά, όχι μόνο με χρήματα, αλλά και με ξυλοδαρμούς. Οι εξασχικοί τουφεκίζονταν*» (σ. 325). Ίσως και αυτό το λάθος (ή μάλλον απόπημα) θα είχε αποφύγει ο συγγραφέας, αν είχε ζήσει κάποιο διάστημα στη Θεσσαλονίκη (ή έστω αν είχε επισκεφθεί το Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα).

(3) Αν κάποιος αξιωματικός από τη νότια Ελλάδα, που βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1913, γράφει στη σύζυγό του, (μεταξύ άλλων) ότι «*θα προτιμούσα χίλιες φορές να ήμουν στρατοπεδευμένος υπό σκιηνήν σε κανένα βουνό παρά εδώ εις αυτή την παρδαλήν πόλιν όπου είναι συγκεντρωμένοι όλοι αι φυλαί του Ισραήλ*» από αυτό κανείς, ούτε ιστορικός, ούτε ο κοινός αναγνώστης, θα μπορούσε να συμπεράνει πως «*έτσι εξέφραζε η Παλαιά Ελλάδα την περιφρόνησή της για τις Νέες χώρες της όπως τις ονόμαζε, με όλη τους τη βαλκανική ανομοιογένεια*» (σ. 353/4). Το συμπεραίνει όμως ο συγγραφέας.

(4) Το να γράφεται ότι «το 1928 οι γυναίκες του δρόμου ήταν στην πόλη περισσότερες από τους δημοσίους υπαλλήλους» (σ. 461) θα μπορούσε –ενδεχομένως– να θεωρηθεί (άστοχο) ευφυολόγημα, όπως και το ότι «στα μέσα της δεκαετίας του 1950 όλες οι εμπλεκόμενες εργάτριες του σεξ ήταν Ελληνίδες· ακόμα και η πορνεία είχε εξελληνιστεί» (σ. 463) – (το τελευταίο ίσως είναι και κακόβουλο). Το να υποστηρίζεται όμως από τον συγγρ. πως «στη δεκαετία του 1920 το εκτός νυμφώνος σεξ, σύμφωνα τουλάχιστον με ορισμένους σχολιαστές, φαίνεται πως τελούνταν σε κάθε γωνιά και κόχη της πόλης, μη εξαιρουμένων των ιερών νών» (σ. 472) –οι «ορισμένοι σχολιαστές» φυσικά δεν κατονομάζονται– αν όχι κακόβουλη, οπωσδήποτε όμως άστοχη και απρεπής υπερβολή.

(5) Ότι πολλοί από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας που ήλθαν στη Θεσσαλονίκη και αγνοούσαν την ελληνική γλώσσα «αντισταλούνταν για αρκετό διάστημα “Ανατολικοί Χριστιανοί”» (σ. 549) είναι προφανώς επιπόνημα του συγγρ. Δεν μπορεί να πω πως και γιατί πλάσθηκε, με ιστορική γνώση και κρίση δεν έχει πάντως καμία σχέση.

* * *

Ένα ογκώδες σχετικά βιβλίο με 475 σελίδες (του αγγλικού πρωτοτύπου) για πέντε αιώνες που γράφεται από ένα μη ειδικό συγγραφέα, ο οποίος θέλει να προσελκύσει το ενδιαφέρον του σύγχρονου κοινού, δεν είναι παράδοξο ότι περιέχει διάφορα ανεκδοτολογικού ή παρομοίου περιεχομένου στοιχεία, από τα οποία ενδεχομένως μερικά να εντυπωσιάζουν ή να τέρπουν, άλλα όμως αποπροσανατολίζουν ή και διαστρεβλώνουν:

Η μεγαλοπρεπής κηδεία του αρχιεραβίνου Ραφαήλ Ασέρ Κόβο στα τέλη του 1874 (σ. 206) σε αντίθεση προς τα «γλέντια» στο σπίτι του Έλληνα μητροπολίτη (σ. 150), τα σοβαρά επεισόδια μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων τον Δεκέμβριο του 1852 (σσ. 209-211), η αφήγηση για τη Χριστιανή Στεφάνα που ήθελε να γίνει Μουσουλμάνα, τον Μάιο του 1876 (σσ. 216-218), οι εντυπώσεις ενός Αυστριακού διπλωμάτη για τις όμορφες Τουρκάλες το 1828 (σ. 245/6), τα αποσπάσματα από τα αφηγήματα με τον «ανατολίτικο φανταστικό ερωτισμό» του Γάλλου ναυτικού δόκιμου Ζιλιέν Βιό από τη διαμονή του στη Θεσσαλονίκη το 1876 (σσ. 247-249), οι παραστάσεις παλαιστών (σ. 302), λεπτομέρειες (εν μέρει ανατριχιαστικές) από τη δράση ληστών (σ. 317), αποσπάσματα από σατιρικές περιγραφές της πόλης Άγγλων αξιωματικών της Στρατιάς της Ανατολής, (1915-1917) (σσ. 374-375), αλλά και εκτενείς αναφορές σε συνθέτες και τραγουδιστές ρεμπέτικων τραγουδιών (Βαμβακάρη, Τσιτσάνη, Τσαουσάκη, κ.ά.) (σσ. 449, 465-469) είναι μερικά (από τα πολλά) παραδείγματα.

Μερικά από αυτά (αλλά σε πολύ μικρότερη έκταση) θα μπορούσαν βέβαια να παρατεθούν στο πλαίσιο περιγραφών καταστάσεων ή συμπεριφορών, οι οποίες θα βασίζονταν στη συνολική γνώση κάθε εποχής (μετά από μελέτη των κυρίων πηγών και της ειδικής βιβλιογραφίας). Αλλά η μελέτη αυτή δεν έγινε –και δεν μπορούσε να γίνει– στο σχετικά πολύ σύντομο διάστημα της συγγραφής του βιβλίου, γι' αυτό ο συγγραφέας καλύπτει τα κενά μη διστάζοντας να παραθέσει περιγραφές των γυνών πορνών από Άγγλο στρατιώτη (σ. 461), αναφορές σε «νταβατζήδες» (σ. 462), στίχους από ελαφρά τραγούδια (σ. 460) ή στίχους από ρεμπέτικα, με τον ρεμπέτη τραγουδιστή να ανεβαίνει στην Βουλή και να «μαστουριάζει» τους βουλευτές (σ. 449) ή έναν καλόγερο να θέλει «μια τζούρα να τραβήξει» (σ. 467).

Τα τελευταία περιέχονται στην ενότητα με τίτλο «Τα Χανουμάκια» (σσ. 460-470,

όπου γίνεται λόγος προπάντων για τις πόρνες) του κεφαλαίου με τίτλο «Ντύνονται για το ταγκό», που ανήκει, όπως και άλλα, (με πρώτο το «Η επιστροφή του Αγίου Δημητρίου» σ. 351 κ.εξ.) στο τρίτο (από τα τρία) μέρος του βιβλίου, που φέρει τον τίτλο «Ο Εξελληνισμός της πόλης»). Το πρώτο μέρος, που αρχίζει με την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς, τιτλοφορείται «*Το ρόδο του Σουλτάνου Μουράτ*».

* * *

Δεν θα είχε καμιά ιδιαίτερη σημασία –εκτός μόνο για το ύφος και κατά δεύτερο λόγο την ποιότητα του βιβλίου– η επιλογή τέτοιων τίτλων, αν στο περιεχόμενό του ως συνόλου και στον ίδιο τον τίτλο του («*Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*») δεν διακρινόταν με κατά τη γνώμη μου αναμφισβήτητη σαφήνεια η αντίθεση του συγγραφέα στην ελληνική πραγματικότητα (από την οποία «*παραμερίστηκαν τα “φαντάσματα”*») ή, σε άλλη διατύπωση, η προκατάληψη του κατά του ελληνικού παρόντος, δηλ. των κυβερνήσεων μετά την απελευθέρωση της πόλης το 1912 και της «*αντικομμουνιστικής Δεξιάς*» που κυβέρνησε μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου.

Δεν είναι μόνο «*οι συμμορίες Ελλήνων προσφύγων που κρατώντας τσεκούρια λεηλατούν μαγαζιά και σπίτια Μουσουλμάνων*» (σ. 403), ούτε οι Έλληνες ναζιστές που οικειοποιούνται περιουσίες Εβραίων κατά την Κατοχή (ή ο ελληνικός ναζιστικός τύπος της εποχής) (σσ. 500-522), είναι και ο Δήμος Θεσσαλονίκης που στρέφεται κατά των εβραϊκών μνημείων (σ. 502), είναι και ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών που «*καλοδέχτηκε το βιβλίο “Ο Ιούδας διά μέσω των αιώνων” το 1928*» (σ. 493). «*Η ίδια η ελληνική κοινωνία εξακολουθούσε να υποθάλπει βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις εναντίον των Εβραίων*» τονίζει στην ίδια σελίδα (493) ο συγγραφέας.

Η προκατάληψη είναι εμφανής. «*Το καλοκαίρι του 1947*» βεβαιώνει τους αναγνώστες του βιβλίου αλλού (σ. 535) ο συγγραφέας «*αναπτύχθηκε μεγάλης κλίμακας εκστρατεία του τύπου της Θεσσαλονίκης εναντίον των απαιτήσεων των Εβραίων. Η φτώχεια των προσφύγων αντιπαρατέθηκε στον υποτιθέμενο πλούτο των Εβραίων που είχαν επιζήσει*».

Ερεύνησα και τις τέσσερεις εφημερίδες που εκδίδονταν τότε στη Θεσσαλονίκη («*Μακεδονία*», «*Ελληνικός Βορράς*», «*Νέα Αλήθεια*» και «*Φως*»). Δεν υπάρχει σε καμία από αυτές καμία απολύτως ένδειξη αντιεβραϊκής εκστρατείας. Και δεν υπάρχει, διότι το καλοκαίρι του 1947 εμαίνετο ο ανταρτοπόλεμος στη Δυτική Μακεδονία και η ελληνική κοινωνία είχε άλλα, πολύ ζωτικά προβλήματα να αντιμετωπίσει και δεν υπάρχει επίσης, διότι ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα όπως τον «*φαντάζεται*» ο συγγραφέας, είναι πλάνη ή ψεύδος.

* * *

Το μεγάλο συλλαλητήριο που έγινε στη Θεσσαλονίκη το 1992 (με τους γνωστούς λόγους που το προκάλεσαν) δεν αφορά την ιστορία των «*φαντασμάτων*» με την οποία ασχολείται στο βιβλίο του ο συγγρ. Παρά ταύτα το περιγράφει και το κρίνει στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου (σ. 36/37). Παραθέτω την περιγραφή και την κρίση, χωρίς κανένα σχόλιο:

«*Το 1992 όμως, όταν με την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας η γειτονική δημοκρατία της Μακεδονίας ανακήρυξε την ανεξαρτησία της, οι Έλληνες υπερασπιστές του Αλεξάνδρου βγήκαν στους δρόμους με τελείως διαφορετικές διαθέσεις. Οι βιτρίνες πλημμύρισαν από σημαίες· τ' αυτοκόλλητα στ' αυτοκίνητα και τα πανό στ' α-*

εροδορμία διακήρυτταν ότι “η Μακεδονία ήταν και θα είναι πάντα ελληνική”. Πράγματι, Έλληνες και Σλάβοι αναμετρήθηκαν γύρω από την κληρονομιά των Μακεδόνων βασιλιάδων, και η Θεσσαλονίκη υπήρξε το κέντρο της αναταραχής. Στην κεντρική πλατεία εκατοντάδες χιλιάδες οργισμένοι διαδηλωτές άκουσαν τις προτροπές του Παναγιώτατου (γνωστού σε ορισμένους δημοσιογράφους ως Παναγιώτατου, λόγω των ακραίων απόψεών του) μητροπολίτη τους Παντελεήμονα. Ο εικοστός αιώνας τέλειωνε όπως είχε αρχίσει, με μια έριδα γύρω από τη Μακεδονία, και τα ονόματα είχαν γίνει πολιτικό ζήτημα, μ’ έναν τρόπο που λίγοι εκτός Ελλάδας καταλάβαιναν».

Ομ. Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

ΙΩ. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ